SƏRİYYƏ MÜSLÜMQIZI

DÜNYA SUSMASIN GƏRƏK

YAZIÇI

Bakı - 2014

Yığılmağa verilmişdir: 01.10.2014
Çapa imzalanmışdır: 15.10.2014
Kağız formatı: 70x100 1/12
Fiziki çap vərəqi: 6
Mətbəə kağızı: № 01
Sifariş: № 004 Sayı: 100 nüsxə
Ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.
Kitab "YAZIÇI" nəşriyyatında yığılıb səhifələnmişdir,
Ünvan: Bakı, Mətbuat pr. 24,
Telefon:(99412) 510-68-49, (99412) 510-79-94
E-mail: desinger2010@mail.ru

63.3(5Aze)
M 96

SƏRİYYƏ MÜSLÜMQIZI

DÜNYA SUSMASIN GƏRƏK

F. Köçərli adına
Respublika Uşaq
KİTABXANASI
İNV. № 84376

Bakı - 2014

Az2
2014
S 63
BBKC 63

"Dünya susmasın gərək"*(sənədli xronika)*, Səriyyə Müslumqızı.
(Azərbaycan və ingilis dillərində) Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı - 2014, 84 səh.
"Xocalıya ədalət" layihəsi çərçivəsində

Səriyyə Müslümqızı çağdaş ədəbiyyatımızın tanınmış simalarından biridir. Onun Xocalı faciəsi fonunda yazdığı bu əsər Qarabağ boyda bir ağrısı olan vətənpərvər yazıçı ürəyinin qanı ilə yoğrulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının malyyələşdirdiyi layihə çərçivəsində "Erməni Təcavüzünün tandılması" İctimai Birliyi tərəfindən nəşr edilmişdir.

Nəşriyyatın direktoru:
Şəmsi VƏFADAR

Redaktor:
İmran BƏDİRXANLI

İngilis dilinə çevirənlər:
Nərmin ABBASOVA,
Adilə AĞABƏYLİ

Kompyuter dizaynı:
Ələsgər QARAMƏMMƏDLİ

S 5204000251 - (004) / M - 656 - 2014 qrifli nəşr

©YAZIÇI

DÜNYA SUSMASIN GƏRƏK

(Əsərdə istinad edilməyən hadisələrin təsviri müəllifin özünə məxsusdur)

...Kəndimizin sağında-solunda dibindəki daşları belə görünən Xocalı və İlisu çayları, yuxarıda əzəmətli Boz dağı, qalın Kətik meşəsi vardı. Yazda bu meşənin böyründəki yamacda "lalə dənizi" dalğalandıqca dalğalanardı. Quşlar cəh-cəh vurar, sarıköynək, qumru uçub eyvanımıza qonardı. Səhərlər bülbülün səsinə oyanardım. Həyətlərdə qızılgül, yasəmən kollarından rəngbərəng güllər açardı. Bizim həyətimizdə də qolu-budaqlı bir yasəmən ağacı vardı. Onun ətri hər tərəfə yayılardı. Kəndimizin yazı da, qışı da bir aləm idi. İnsanlarda həyat eşqi, yaşamaq həvəsi vardı. Hər şey gözəl idi. Ta 1988-ci ilə kimi...

...O soyuq fevral günündə, lap dəqiqi, fevralın 13-də kəndə xəbər yayıldı ki, ermənilər yenə də torpaq davası edirlər. XX əsrin əvvəllərində erməni-müsəlman davasını görmüş ixtiyar yaşındakı Sona nənə bu xəbərdən bərk sarsıldı. Məktəbin yaxınlığındakı "urus" bulağından su aparan qarının rəngi avazıdı. Əlindəki su dolu sərnic yerə düşdü. Sona nənə üzünü göyə tutub əllərini yuxarı qaldırdı: "Xudaya, bizi bu bəladan saxla. Gavırlar hər dəfə torpaq davasına başlayanda qan su yerinə axır", - deyərək məlum-məlum böyrü üstə düşən sərnicinə baxdı. Dərsdən çıxan uşaqlar isə Sona nənənin başına toplaşıb, "Sona nənə, gavır nə deməkdir?"-soruşurdular. Sona nənə isə çaşqınlıqla uşaqların üzünə baxırdı. Handan-hana özünə gəlib: "Bala, gavır ermənidi. Onlar yenə torpaq istəyirlər. Gözləri doymur ki, doymur"- dedi. Bu vaxt kəndin ortasında sabiq icra başçısı E.Məmmədovun qırmızı rəngli "Moskviç"i göründü. Onun paltosunun düymələri qırılıb tökülmüşdü. Sən demə, Əsgəranda iclasa çağrılan bir qrup ziyalımızı erməni millətçiləri təhqir etmiş, üst-başlarını dartıb-cırmışdılar. Onlar güc-bəla ilə başıpozuq kütlədən canlarını qurtarmışdılar. Hadisə elə hüquq-mühafizə orqan-

larının gözü qarşısında olmuşdu. O gündən Əsgəranda, Xankəndində mitinqlər, nümayişlər başladı. Xatırladım ki, 1988-ci ilin yanvarında Ağdərə rayonunun Sırxavənd kəndində bir qrup azərbaycanlı gəncin döyülməsi ilə başlayan münaqişə hələ də bitmək bilmir. Ağdərədə yaşayan ermənilər "bura erməni rayonudur, siz türklər buranı tərk etməlisiz", -demişdilər.

...1988-ci ildə Ermənistanda yaşayan soydaşlarımız Azərbaycana üz tutdular. Xocalıya pənah gətirənlər məktəblərdə, mədəniyyət evində yerləşdirildi. Həmin ilin yanvarın 25-də Qafan və Mehri rayonlarında azərbaycanlıların ilk qaçqın dəstələri göründü. 1988-ci il fevralın 13-də Xankəndində Vilayət Partiya Komitəsinin binası qarşısında ermənilərin ilk mintiqi başladı. 400 adamın çıxarıldığı o mitinqdə "Krunk" (Durna) təşkilatı daha çox fəallıq göstərirdi. Həmin təşkilata vilayətin daş- mərmər karxanalarının faktiki sahibi, millətçi A.Manuçarov rəhbərlik edirdi. İlikləri donduran şaxtada, qarda belə mitinqlər ara vermirdi. Qadınlar uşaq arabaları ilə mitinqə axışırdılar. Şüarları isə "Dağlıq Qarabağ Ermənistana birləşdirilməlidir!" idi. Dağlıq Qarabağ erməniləri Ermənistana birləşmək uğrunda küçə və meydanlara axışır, gecə-gündüz "Miatsum" deyə bağırırdılar.

Yaxşı yadımdadır, bir vaxtlar tanıdığımız ermənilər etiraf edirdilər ki, bizi güclə küçə və meydanlara çıxarıb, nümayişə çağırırdılar. Getməyənlər döyülür, söyülür, təhqir olunurdular. Hətta onlar bildirirdilər ki, Dağlıq Qarabağ istər Ermənistanın, istərsə də Azərbaycanın tərkibində olsun, biz nə qazanacağıq? Məgər indi rahat yaşamırıq? Bu münaqişəni salanlara lənətlər olsun. Amma onlar bu sözləri söyləyəndə də, nədənsə qorxu içərisində olduqlarını gizlədə bilmirdilər.

1988-ci ilin fevralın 20-də DQMV sovetinin növbədənkənar iclası keçirildi. Xankəndində vilayət partiya komitəsinin binası qarşısında 3 min ermənin iştirakı ilə mitinqlər davam edirdi. Vilayət partiya komitəsinə gələn Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Kamran Bağırov deputatlar qarşısında çıxış etmək fikrini bidirsə də, ona söz verməmişdilər. Kamran Bağırov mitinqçilərin qarşısına çıxarılmalı və əvvəlcədən öyrədilmiş erməni qadınların ona zor tətbiq etməklə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi barədə sənədə qol çəkdirməli idilər. Belə bir bədnam niyyəti başa düşən Kamran Bağırovun köməkçisi Sahib Quliyev Azərbaycanın dövlət başçısını bir bəhanə ilə aradan çıxarır. Onlar Xankəndindəki dəmiryolu vağzalına gəlirlər.

Kamran Bağırov çarəsiz halda dəmiryol vağzalında olanda vilayətin erməni deputatları Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarıb Ermənistanın tərkibinə verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdilər. Həmin qərar Bakıya, Yerevana və SSRİ Ali Sovetinə göndərilmişdi. O gün Xocalı camaatının, eyni zamanda Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların ümidləri puç olmuşdu. Yaşlı adamlar əllərini yelləyib "bu xəmir hələ çoxlu su aparacaq", - demişdilər. Ümid yalnız Allaha qalırdı. Camaatın əkin-biçinə başlamaq həvəsi ölmüş, əlləri işdən soyumuşdu. Mitinqlər, nümayişlər getdikcə daha geniş vüsət alırdı. Dağlıq Qarabağın rayon və qəsəbələrində mitinqlər ara vermirdi. Həmin mitinqlərdə Zori Balayan, Silva Kaputikyanın çıxışları münaqişəni daha da kəskinləşdirirdi. Silva Kaputikyan "Əgər Dağlıq Qarabağın çaylarından su əvəzinə süd axsa belə, onun Azərbaycanın tərkibində qalmasını istəmirik"-deyirdi. Zori Balayanın "Ocaq" kitabı alovlanan ocağın üstünə neft tökürdü. Xocalı hər tərəfdən erməni yaşayış məntəqələrilə əhatə olunmuş bir məkanda yerləşirdi. Əskərana və Xankəndinə gedən magistral yol Xocalıdan keçirdi. Hər gün bu magistral yolla Xankəndinə hərbi texnika və sursat daşınırdı. Şanlı sovet ordusunun qüdrətinə inanan sadə camaat tezliklə bu münaqişənin aradan qalxacağına ümid edirdi. Hər gün AzTV-nin xəbərlərini izləyir, bizim diktorların "Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsidir və tərkib hissəsi olaraq da qalacaq" sözlərini küçəyə axışıb əl çalmaqla alqışlayırdılar. Hətta mitinqə çıxan ermənilərə cəza veriləcəyinə də inanırdılar.

1988-ci il fevralın 13-dən başlayan mitinqlər, nümayişlər bir gün də olsun ara vermirdi. Fevralın 21-də Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosundan Dağlıq Qarabağ hadisələrinə dair müzakirələr aparılırdı. Fevralın 23-də SSRİ KP MK-nın katibi Q.P.Razumovski başda olmaqla Demi-

çev, Bobrov, Mixaylov və digərləri Xankəndinə gəldilər. Burada DQMV Partiya Komitəsinin büro və plenium iclası keçirildi. İclasda vilayət komitəsinin 1-ci katibi B.Gevorkov vəzifəsindən azad edildi. Onun yerinə qatı millətçi, mitinqlərin təşkilatçısı Q.A.Poqasyan seçildi.

Haşiyə:

Bu yerdə onu da qeyd edim ki, sabiq katib Bahadur Rzayev böyük vətən müharibəsində həlak olan cəbhə dostunun qızını övladlığa götürmüş, onu böyütmüş, sonra isə həmin qız Gevorkovla ailə qurmuşdu. Ona görə də Gevorkov bu postda olduğu müddətdə azərbaycanlılara qarşı o qədər də sərt mövqedə olmamışdı.

Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının tapdalanmasına rəsmi Moskvanın qəti tədbirlərlə cavab vermədiyinə görə Azərbaycan xalqı böyük həyəcan içərisində idi. Azərbaycanda kortəbii nümayişlər, etiraz mitinqləri keçirilirdi. Münaqişə bölgəsində yaşayan azərbaycanlılar ermənilərin separatçı hərəkətlərinə qəti etiraz edirdilər. Hətta ayın 22-də rəsmi Bakının göstərişilə Aşağı Qarabağda münaqişənin qarşısını almaq üçün Dağlıq Qarabağa yürüş etdilər. Həmin əliyalın nümayişçilərin qarşısı alındı. O gün mən Əskəranda idim. Əskəran rayon Partiya Komitəsinin binasının önünə xeyli adam toplaşıb mitinq keçirirdi. Əskəranın orta məktəblərindəki şagirdləri də bu mitinqə cəlb etmişdilər. Əllərində plakat tutmuş ermənilər "Miatsum!" deyə qışqırırdılar. Bu an Əsgərana xəbər gəldi ki, Ağdamdan Əskərana hücum edirlər. Aləm bir-birinə qarışdı. Əvvəlcə nə olduğunu bilmədim. Həmin anlarda Əskərandakı idarə və müəssisələrdə çalışan həmyerlilərimiz həyəcan və təlaş içərisində nə edəcəklərini bilmirdilər. "Bizimkilər Ağdamdan Əskərana doğru gəlirlər, qırğın olacaq" - deyərək, hara qaçacaqlarını müəyyən etmək istəyirdilər. Tibb bacıları əyinlərindəki ağ xalatları belə soyunmağa macal tapmamışdılar. Onlar Əskərandan Xocalıya doğru uzanıb gedən üzüm bağlarına tərəf qaçdılar. Bu vaxt Əskərana erməni kəndlərindən əllərində ov tüfəngi, dəhrə, balta tutmuş adamlar axışmağa başladı. Xankəndindəki 366-cı alayın zirehli texnikası və canlı qüvvəsi gəlib yanacaqdoldurma məntəqəsinin yanında dayandı. Onda mən Sovet Ordusunun bizi yox, erməniləri necə canfəşanlıqla qoruduğunu gördüm. Binaların üstündə sinayperlər quruldu. O gün, yəni, 1988-ci il fevralın 22-də təxminən saat 12 radələrində Ağdamdan Əskərana doğru gələn əliyalın azərbaycanlılarımızdan ikisi - Əli və Natiq vəhşicəsinə öldürüldü. On doqquz nəfər isə yaralandı. Bu münaqişə nəticəsində ilk qan töküldü. Bu iki gənci qətlə yetirilənlərə isə o vaxtki Sovet rəhbəri M.Qorbaçov və SSRİ-nin baş prokuroru Komuzev ermənipərəsət mövqe nümayiş etdirdilər, bu gəncləri qətlə yetirənlərə cəza vermədilər. Sadəcə, gənclərin ailələrinə azərbaycanlılar ardı-arası kəsilmədən başsağlığı verməklə kifayətləndilər.

1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ münaqişəsilə bağlı SSRİ rəhbərliyi ikili mövqeyini ortaya qoydu. SSRİ rəhbərliyi elə təsəvvür yaratmağa çalışırdı ki, guya o, Azərbaycana və Ermənistana eyni gözlə baxır. Kütləvi informasiya vasitələri Dağlıq Qarabağ probleminə olduqca böyük diqqət yetirirdi. Qeyd edim ki, DQMV-nin harasında tozlu-torpaqlı yollar başlayırdısa, orada azərbaycanlılar yaşayırdı. Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan elə kəndləri var idi ki, orada nə məktəb, nə də tibb məntəqələri vardı. Hadisələr başlayanda Sovet İttifaqı Kominist Partiyasının birinci katibi M.Qorbaçov separatçı ermənilərlə hüquqlarını müdafiə edən azərbaycanlıları eyniləşdirirdi. Ermənilərin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yığılıb qalan problemlərin aradan qaldırılması üçün ayağa qalxdığını, bu səbəbdən mitinq və nümayişlər keçirdiklərini xalqa inandırmağa çalışırdı. Azərbaycandan külli miqdarda vəsait ayrılıb bu problemlərin həllinə yönəldiləndə təəssüf ki, vilayətin azərbaycanlılar yaşayan kəndləri və qəsəbələri unuduldu. 1988-ci ildən başlayan bu hadisələrdə Azərbaycan xalqının iradəsi yox, erməni separatçılarının istəkləri əsas götürülürdü. Erməni daşnakları Sumqayıt şəhərində azərbaycanlılara qarşı qanlı cinayət törətdilər. 1988-ci il fevralın 28-də milliyətcə erməni olan, lakin özünü azərbaycanlı kimi qələmə verən Edik Qriqoryanın başçılığı altında növbəti iyrənc fitnəkarlığa əl atıldı. Ermənistandan qovulan, Sumqayıta pənah gətirən soydaşlarımızın kortəbii çıxışlarından ermənilər ustalıqla bəhrələndilər. Telekanallar əvvəlcədən quraşdırılmış yerlərdə münaqişənin dini

mahiyyət daşıdığını dünyaya bəyan etdilər. Faciə nəticəsində 26 erməni, 6 azərbaycanlı qətlə yetirildi. 200 mənzil qarət edildi. Onlarca ictimai bina, avtobus, şəxsi maşın yandırıldı. Ermənilərin bu faciədən çəkdikləri lentlər xarici ölkələrin telekanallarında nümayiş etdirildi. Onlar beynəlxalq ictimaiyyətdə türklərə qarşı mənfi fikir yarada bildilər. Yaxşı yadımdadır, bu hadisədən dərhal sonra Xankəndində Sumqayıt qurbanlarının xatirəsinə abidə ucaldıldı. Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər həmin abidənin önünə əklillər qoyub, "Bu qan yerdə qalmayacaq!" - deyə and içdilər. O gün həmin abidəni ziyarət edən erməni qadınlar qara libasa bürünmüşdülər. Sumqayıt hadisələrindən sonra antitürk hərəkatı başlandı. Xankəndi, Əskəran, Hadrut və Mardakertin idarə və müəssisələrində çalışan ermənilər azərbaycanlıları işdən qovdular. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar dədə-baba yurdlarından qovuldular. 225 nəfər öldürüldü, 1200 adam yaralandı. Yüzlərlə azərbaycanlıya ağlasığılmaz işgəncələr verildi. Ermənistandakı 185 azərbaycan kəndindən 230 min soydaşımız Azərbaycana pənah gətirdi. Yenə də Moskva və dünya ictimaiyyəti haqqın tərəfində dayanmadı. Dağlıq Qarabağda ən ağır işlərdə çalışan azərbaycanlılarımıza məvacibləri belə verilmədən təhqir olunub işdən qovuldular. 1988-ci ilin martından Dağlıq Qarabağda hadisələr daha da gərginləşdi. Martın 6-da DQMV-nin büro iclası keçirildi. Dağlıq Qarabağ ermənilərinin qəbul etdiyi qərardan ÇIXARIŞ: "Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin adı dəyişdirilərək bundan sonra Dağlıq Qarabağ Erməni Muxtar Vilayəti adlandırılsın. Vilayətdə əsas dil erməni dili olsun".

Haşiyə:

Xankəndində keçirilən tədbirlər həmişə erməni dilində aparılırdı. Biz bu tədbirlərə çağrılanda saatlarla erməni dilindəki çıxışlara qulaq asmaq məcburiyyətində qalırdıq. Baxmayaraq ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsi idi. Orada azərbaycanlılır, ruslar da yaşayırdı. Hətta belə iclaslarda biz azərbaycanlılar ayağa qalxıb etiraz edəndə, iclası tərk edəndə, onlar açıq-aşkar "Kimin xoşu gəlmir, gedə bilər",- deyirdilər. Biz dəfələrlə Bakıya, səlahiyyətli nümayəndələrə, təhsil nazirinə şikayət məktubu yazırdıq. Fəqət həmin şikayət məktubları

baxılmaq üçün Dağlıq Qarabağda çalışan milliyətcə erməni vəzifəli şəxslərə göndərilirdi.

Dağlıq Qarabağ hadisələri başlayandan qarışıq nikahda yaşayan ailələrin vəziyyəti olduqca ağırlaşdı. Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun dil və ədəbiyyat fakültəsində müəllim işləyən ər-arvad- Ararat Qriqoryan və Raya Babayevanı bir vaxtlar beynəlmiləlçi ailə kimi tanıdıqlarını bəyan edən ermənilər daş qalaq etdi. Xatırladım ki, Ararat Qriqoryanla Raya Babayeva ali məktəbdə bir yerdə oxumuşlar. Yaxşı yadımdadır, A.Qriqoryan öz tələbələrinə tez-tez belə deyərmiş: "Kaş mənim damarlarımı kəsib yerinə türk qanı qoyardılar". Dağlıq Qarabağ hadisələrindən sonra A.Qriqoryan dünyasını dəyişmiş, R.Babayeva isə Xankəndindəki radio qovşağında diktor kimi çalışırdı.

Haşiyə:

Aradan 25 il ötdükdən sonra Xankəndinə səfər edən əcnəbi jurnalist Raya Babayeva ilə görüşüb ondan müsahibə alır. R. Babayeva özünü Rəhilə İbrahimova kimi təqdim edib poçta işlədiyini deyir. Həyat yoldaşının evlərinin həyətinə düşən qrad partlayışından öldüyünü, doğmalarından yalnız xalası qızı ilə Gürcüstanda görüşdüyünü, bunu da Dağlıq Qarabağın Təhlükəsizlik İdarəsinə məlumat verdiyini bildirir. "Həmin idarənin əməkdaşi bildirdi ki, yaxşı edibsən". Xatırladım ki, R. Babayeva Bakının Fatmayi kəndindəndir. Jurnalistə verdiyi müsahibəsində belə deyir: "Fatmayi kəndində uyuyan valideyinlərimin məzarını heç vaxt ziyarət edə bilməyəcəm".

Bu da beynəlmiləl ailənin acı taleyi, faciəsi! R.Babayevanın iki övladı vardı. Yaxşı yadımdadır, qızının adı Susanna idi...

Qeyri-rəsmi statistikaya görə, o zaman Bakıda 150 minə yaxın erməni qadını yaşadığı halda Dağlıq Qarabağda yaşayan Raya kimi azərbaycanılıları barmaqla saymaq olardı.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 14 oktyabr 1988-ci il 1208 saylı qərarı ilə Xankəndi Pedaqoji İnstitutu fəaliyyətini dayandırmışdı. Orda işləyən azərbaycanlı müəllimlər təhqir olunaraq işdən qovulmuşdular. Bəzən belə fikirlər də səslənir ki, əgər

vaxtında bu hadisələrin qarşısı alınsyadı, yəni, Dağlıq Qarabağa yürüş edən azərbaycanlıların qarşısı kəsilməsəydi, Qarabağ məsələsi çoxdan həll olunardı. Bir faktı da olduğu kimi nəzərinizə çatdırıram. İşimlə əlaqədar Əskərana getmişdim. İdarə və müəssisələrdə işləyən ermənilər əllərində plakat raykomun binası qarşısında nümayiş keçirirdilər. Nümayişçilərin arasında məktəblilər də vardı. "Miatsum" deyərək qışqırır, ura səsləri eşidilirdi.

Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər münaqişə başlayanda sosial iqtisadi vəziyyətlərinin ağır olmasını önə çəkmişdilər. Amma istər Xankəndində, istərsə də Dağlıq Qarağın ermənilər yaşayan kənd və qəsəbələrində müasir tipli məktəblər, idarə və müəssisələr vardı. Biz tez-tez ermənilər yaşayan qonşu kəndlərdə dostluq görüşlərinə, idman yarışlarına gedərdik. Bunu hər il ənənəvi olaraq edərdik. Xocalının 46 bəylərindən olan Allahverdi və Qəhrəman bəyin torpaqlarında ermənilərin Noragun (Təzəkənd) deyilən məkanda müasir tipli geniş idman zalı olan ikimərtəbəli məktəbi vardı. Biz ora yarışa gedəndə həmişə həsədlə baxardıq o məktəbə. Bizim məktəbimiz isə köhnə və təmirsiz idi. İki növbədə dərs keçilirdi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başdayanda ermənilərin sosial iqtisadi vəziyyəti istər Azərbaycanın digər rayonları ilə, istərsə də Ermənistanla müqayisədə, istərsə də ittifaq üzrə ümumi göstəricilərdən üstün idi. Nəhayət, erməni millətçiləri öz xəbis niyyətlərini gizlətmədilər. Onların məqsədləri Ermənistanla birləşmək idi. Yaxşı yadımdadır, kəndimizdə dülgərlik, bənnalıq etməyə gələn erməni ustaları kəndə baxaraq "bura kiçik Hayastandır" deməkdən də usanmırdılar. Qışın oğlan çağında bostanlardakı məhsula baxıb "bu torpaqlar qızıldır, əvəzi yoxdur" deyərdilər. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi uzandıqca camaatın da səbri tükənirdi, gündə bir xəbər yayılırdı. Dağlıq Qarabağa Rusiyadan gələn "böyüklərin" ardı-arası kəsilmirdi. Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlılar bu münaqişənin həll olunacağına inamlarını itirməmişdilər. Amma yaşlı adamlar deyirdi ki, "nə qədər burda rusun barmağı var, münaqişə uzandıqca uzanacaq. Onlar istəsələr erməniləri bircə gündə yerlərində oturdarlar". Cavanlarımız isə bu sözə o qədər də inanmırdılar. 1988-ci ilin martında SSRİ rəhbərliyi DQMV-nın sosial-iqtisadi inkişafının

sürətləndirilməsi haqqında xüsusi bir qərar qəbul edərək, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-nin tabeliyindən çıxarılması tələbini qoydu. Dağlıq Qarabağa müstəsna hüquqlar verildi. Külli miqdarda vəsait ayrıldı. Vilayətin bir çox məsələlərinin həlli birbaşa mərkəzi hökumətin nazirlik və qurumlarına həvalə edildi. Xankəndindəki ayaqqabı və ipək fabriklərində, idarə və müəssisələrində çalışan azərbaycanlılar təhqir olunaraq, maaşları belə verilmədən işdən qovuldular.1988-ci il mayın 14-də Şuşada 5 min nəfərin iştirak etdiyi mitinq keçirildi. Onlar DQMV-da işdən azad edilən azərbaycanlıların işə qaytarılması, ermənilərin separatçılıq hərəkətlərinə son qoyulması tələblərini irəli sürdülər. Mayın 16-da isə ermənilər Xankəndində yaşayan yüzlərlə azərbaycanlını döyüb təhqir edərək qovdular. Bütün bunlar 1988-ci il mayın 16-17-də Bakıda gənclərin, tələbələrin, ziyalıların nümayişinə səbəb olmuşdu. Xankəndinə, Əskərana, eləcə də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin rayon və ermənilər yaşayan kəndlərinə azərbaycanlıların gediş-gəlişi birdəfəlik kəsildi. Kəndimizin lap başında bir klub, ortasında isə mağaza vardı. Kənd camaatı ya kluba, ya da mağazanın başına toplaşıb Dağlıq Qarabağ məsələsini çözməyə çalışırdı. Erməni-müsəlman davasını görənlər, ixtiyar yaşlı Mənzər, Mədinə nənə, Safiyarın oğlu Müseyib, Rəhim dayı, İmmi xala həmişə bu işin qansız-qadasız qutarmayacağını deyərdilər. Orta yaşlı adamlar isə "Arxamızda dağ kimi Sovet hökuməti var", deyir, münaqişənin dinc yolla qurtaracağına inanırdılar. Böyük vətən müharibəsində ayağını itirən Rəşid dayı çəliyinə söykənərək əlini gözünün üstünə qoyub səmaya baxaraq Yerevandan Xankəndinə gündə 28-30 uçuş edən təyyarələrə baxaraq deyərdi: "Görürsüz, bunların içində daşınan ölümsaçan silahlar bir gün başımıza yağacaq. Biz rusun qalib gəlməsi üçün canımızı qurban verdik. Elə bizim kəndin neçə-neçə başıpapaqlısı həlak oldu. Gələnlər də mənim kimi yarımcandılar. Rəşid dayının qapıbir qonşusu Saday dayı isə irigövdəli, yaraşıqlı kişi idi. Qonum-qonşu ondan soruşanda ki, Saday qağa, bu işlərin axırı necə olacaq?, o, gülümsəyərək "O vaxtkı erməni-müsəlman davasına baxmayın. Onda kəndimiz bapbalaca, yastı-yapalaq evlərdən ibarət idi. İndi ucu-bucağı görünmür". Saday dayı o gecə itkin düşdü...

İllərlə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa çalışan erməni millətçiləri bir anda olsun dayanmırdı. Ermənistandan, Rusiyadan Dağlıq Qarabağa zirehli texnika, hərbi sursat göndəriləndə, hərbi bazalar yerləşdiriləndə bizdə genişmiqyaslı tikinti işləri aparılırdı. Bölgələrdən axın-axın işçilər Xocalıya gəlirdilər. Az bir vaxtda Bakıdakı 1 №li evtikmə kombinatı qəsəbədə beşmərtəbəli bina ucaltdı. 86 deyilən yerə qədər uzanıb gedən, yan-yana birmərəbəli evlər tikdilər. Toxuculuq kombinatı tikilib istifadəyə verildi. Dövlət strukturlarında çalışanlar, icra başçısı, prokurorluq, "Xocalının səsi" redaksiyası da yeni tikilən binalarda fəaliyyət göstərdi. Bir sözlə, həyat qaynayırdı. İnsanlarda həyat eşqi, yaşamaq eşqi vardı. Ermənistandan, Dağlıq Qarabağın kəndlərindən, Xankəndindən, eləcə də Özbəkistanın Fərqanə şəhərindən qovulan məshəti türkləri Xocalıya pənah gətirmişdilər. Xocalının Qala dərəsi kəndinin lap yuxarısında Universitet adlanan bir qəsəbə də salınmışdı. Xocalıya böyük yardımlar daşınırdı. Amma buranın qorunması, hər tərəfdən erməni yaşayış məntəqələri ilə əhatə olunmuş bu qəsəbənin müdafiəsi barədə düşünən yox idi. Xakəndindəki ipək fabrikindən qovulan həmyerlilərimiz Xocalıda yeni tikilən Toxuculuq Kombinatında çalışırdılar. Xocalıda xalça sexi də açılmışdı. Bir-birindən gözəl xalçalar toxunurdu. Azərbaycan KP MK-nın 1-ci katibi Ayaz Mütəllibov həmin Toxuculuq Kombinatında kənd sakinlərilə görüş keçirdi. O, çıxışında dedi ki, "Ermənilər burda qonaq, sizsə daimi sakinlərisiz". Amma hər günümüz, hər saatımız təhlükə içərisində idi. Yollarda azərbaycanlılar girov götürülür, döyülür, təhqir olunurdu.

1989-cu il yanvarın 12-də Azərbaycan SSR Ali Soveti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi barədə qərar qəbul etdi. Həmin qərara əsasən Moskvaya tabe olan müvəqqəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi (XİK) yaradıldı. XİK-nə Moskvanın Xankəndindəki nümayəndəsi, ermənipərəst Arkadi Volski rəhbər təyin edildi. Komitənin tərkibində 5 rus, 2 erməni, yalnız 1 azərbaycanlı vardı. Komitə yaradıldıqdan sonra vəziyyət daha da ağırlaşdı. Amma kəndimizdəki klubda Arkadi Volski ilə görüş keçirilərkən onu güllə, çiçəklə qarşılayan, münaqişənin tezliklə həll olunacağına inananlar da az deyildi. Həmin

görüşdə A. Volski separatizmi geninə-boluna tənqid etdi, tezliklə bu münaqişənin həll olunacağına çalışacağını bildirdi. Komitə yarandığı gündən Azərbaycan qanunları burada işləmədi. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycandan ayrılıb Rusiyanın ixtiyarına verildi. Ermənilərin əl-qolu daha da açıldı. Gecə-gündüz təyyarələr, vertolyotlar Yerevandan Xankəndinə silah-sursat daşıdı.

...Qızılı payız gələndə kənddə bir canlanma yaranardı. Xocalılar min bir zəhmətlə yetişdirdikləri məhsulu yığıb-yığışdırar, qışa hazırlıq görərdilər. Toylar, düyünlər başlayardı. Ta qışa kimi. Kənddə həyat qaynayardı. Bu payız isə belə olmadı. Hamının əli-qolu işdən soyumuşdu. 1991-ci il sentyabrın əvvəllərində Noraguh kəndinə yaxın Bozdağ tərəfdən atılan raket Lətif kişinin həyatinə düşdü. O gecə yenicə ailə quran Zahidin həyatına son qoyuldu. Lətif kişinin çırağı söndü. Cəmi iki ayın gəlini olan Reyhan boynubükük qaldı. 1 nömrəli ev tikmə kombinatı və qəsəbədə tikinti işləri aparan digər müəssisələrin də işlərini yarımçıq qoyub getmələri adamlarda ruh düşkünlüyü yaratmışdı. Hamı əlini sanki Xocalıdan üzmüşdü. 21 oktyabr 1991-ci ildə Xocalıdan Yevlaxa uçan An-2 təyyarəsi Əskəranda vuruldu. 1991-ci il noyabrın 20-də isə "Mİ-8" vertolyotu Qarakənd səmasında vurularaq yerə salındı.

O zaman Xocalı aeroportunun polis bölməsində cinayət axtarış şöbəsində əməliyyat müvəkkili vəzifəsində çalışan Kamil Məmmədovun dediklərindən:

"1991-ci il noyabrın 15-də saat 16-da Xankəndində Dağlıq Qarabağ Vilayətinin komendant müavini polkovnik Polozov və Təşkilat Komitəsinin üzvlərindən biri Radayev Xocalı təyyarə meydanına gəldi. Polkovnik Polozov mənə dedi ki Bakıdan nümayəndələr gələcək, danışıqlar aparılacaq, əgər danışıqlar baş tutmasa vəziyyət gərginləşəcək. Mən noyabrın 16-da Daxili İşlər Nazirliyinə, Ali Sovetə zəng vurub, gələnlərin kimliyini öyrənmək istədim. Lakin dəfələrlə zəng etməyimə baxmayaraq heç bir dəqiq məlumat ala bilmədim. 20 noyabr 1991-ci il saat 11-dən sonra Xankəndidən qalxan "Mİ-8" vertolyotu Əskəran istiqamətində uçaraq yoxa çıxdı. Keçmiş Daxili İşlər Nazirliyinin vertolyotları Xankəndidən Yerevana sərnişin daşıyırdı. Bu barədə Təşkilat Komitəsinə məlumat vermişdim. Təx-

minən saat 17 radələrində Əskəran tərəfdə iki vertolyot göründü. Vertolyotun biri Xocalının sağ tərəfilə uçaraq Həsənabada, sol tərəflə uçan vertolyot isə Noragun (Təkənəd) istiqamətində uçaraq Daşbulaq kəndində yerə endi. Saat 17 radələrində Ağdamda Təşkilat komitəsində Məmmədov soyadlı birisi mənimlə əlaqə saxlayıb təyyarə meydanına vertolyotun enib-enməməsini soruşdu. Mən gördüklərimi və vertolyotların uçma və enmə istiqamətlərini dedim. Radioda yayımlanan xəbərdə Martuni rayonu Qarakənd yaxınlığında "Mİ-8" vertolyotunun daşa dəyib partladığı xəbərini eşitdim. Xatırladım ki, Polkonik Polozov həmin vertolyotla uçmalı idi, amma nədənsə uçmadı. "Mİ-8" vertolyotunda həlak olmuş rus generallarının dəfn mərasimi nədənsə Rusiya mətbuatı tərəfindən işıqlandırılmadı. Təxribatın əsas şahidi olan qara qutu da açılmadı. Hələ də müəmmalı qaldı. Bu acı xəbərdən bir qədər öncə, yəni 1991-ci il noyabrın 1-də bizim ailəmiz doğmalarımızdan birini, Təşkilat Komitəsinin sədri M.Polyaniçkonun sürücüsü olan Habil Abışovu itirdi. O, Əskərandan keçərkən rus hərbçilərinin gözü qarşısında yanğınsöndürmə idarəsində inspektor vəzifəsində çalışan Qaro tərəfindən güllələnmişdi. Hərbi maşında olan Habilin xalası Matan xanım da aldığı güllə yarasından dünyasını dəyişmişdi. Habil Ağdam Mərkəzi Xəstəxanasına çatdırılsa da, onu həyata qaytarmaq mümkün olmadı. Ata öz oğlunun meyidini Xocalıya gətirmişdi. Elə həmin gün Əskəran qalasına gedən yol betonla hörülmüşdü. O gündən Xocalının quru yolla əlaqəsi tamamilə kəsilmişdi. Ümüd yalnız hava yoluna qalmışdı. Hər gün evdə də, işdə də təyyarə uğultusundan qulaq tutulurdu. 1990-1991-ci il iyun ayına kimi Yerevan- Xankəndi arasında gündə 30 reys edən "YAK-40" təyyarələrinin sayı 4-5-ə enmişdi. Rusiya Daxili İşlər Nazirliyində daxili qoşunlara məxsus vertolyotların sayı getdikcə azalırdı. Avqust ayında Yerevandan Xankəndinə istiqamət alan təyyarələrin uçuşu tamamilə kəsildi".

Payızın ilıq nəvəsi duyulmaqda idi. İlisu çayının kənarındakı Çınqıl təpədə Xocalıda tikinti işləri aparırdılar. 23 saylı Səyyar Mexanikləşdirilmiş Dəstənin işçiləri həmin ərazidə yaşayış evləri inşa edirdilər. Hər gün Ağdamdan Xocalıya gələn bu inşaatçıların məqsədi Xocalıya pənah gətirənlərə ev-eşik qurmaq idi. Bu payız

günündə yenicə tikəcəkləri evlərin özüllərinə baxdıqları vaxt yaxınlıqdakı magistral yoldan Ballıcaya gedən "UAZ" markalı avtomaşından düşən ermənilər yaxın məsafədən pulemyotlardan onlara atəş açdılar. Güllələrdən biri həmin müəssisənin rəisi Tahir Məhərrəmovun həyatına son qoydu. 1991-ci ilin noyabrında Xocalı sakini M.Şanməmmədovun 11 yaşlı oğlu və 60 baş qoyunu ermənilər tərəfindən aparılmışdı. Uşağı buraxdırmaq üçün 2 erməni bizimkilər tərəfindən girov götürülmüşdü. 7 gündən sonra Azərbaycan Resbublikası Nəqliyyat Daxili İşlər İdarəsinin Xocalı Hava limanının polis bölməsində cinayət axtarış şöbəsinin əməliyyat müvəkkili vəzifəsində çalışan K.Məmmədov ermənilərlə danışıqlar aparmış, uşağı buraxdırmış, özü isə iki erməni gələnə qədər uşağın yerinə girov qalmışdı.

"Helsinki Sonamat" (Helsinki xəbərləri) qəzeti 1992-ci il fevralın 27-də Xocalı qırğını barədə yazanda bizim "AzTV" cəmi 2 nəfərin öldüyü barədə xəbər yaymışdı.

Təşkilat Komitəsinin rəhbəri V.Polyanoçkonun göstərişilə 1990-cı il sentyabrın 7-də Bakıdan gələn komsomol komitəsinin 3 əməkdaşı, Əskəran Rayon Partyia Komitəsinin ikinci katibi Ələkbər Mikayılov, Xocalının sabiq icra başçısı Elman Məmmədov, Xocalı Polis İdarəsiini əməkdaşı, leytenant Tahir Vəliyev, Daxili İşlər Nazirliyi Daxili Qoşunların yüksək rütbəli 3 zabiti, Xocalı polis şöbəsində yeniyetmələrlə iş üzrə inspektor Kamil Məmmədov Əskəran Partiya Komitəsinə gedib binanı zəbt edib, katibi girov götürməli idilər. Onlar binaya daxil olub katibəyə yaxınlaşırlar. Katibin yerində olduğunu soruşanda katibə əlini pəncərədən bayıra çıxararaq yellədir. Elə bu vaxt əllərində yaba, balta, dəhrə tutan adamlar içəri soxulub onlara hücum edir. Kamil Məmmədovun sözlərinə görə, ermənilər onların üst-başlarını cırırlar, xəsarət yetirirlər. Aradan 10-15 dəqiqə keçəndən sonra Əskəran rayonu polis əməkdaşlarının müdaxiləsi nəticəsində canımızı qurtardıq. Kor-peşman, təhqir olunmuş halda SSRİ Daxili İşlər Nazirliyi daxili qoşunlarının qərargahına gəldik. Polkovnik İvanov sərxoş halda o baş-bu başa addımlayırdı. Xocalının sabiq icra başçısı E.Məmmədov dedi ki, sizə göstəriş verilib ki, bizi qoruyasız. O isə cavabında laqeydcəsinə "Bu gün mənim istirahət vaxtımdı. Məni narahat etməyin" söylədi. Biz kor-peşman evimizə qayıtdıq.

"Sentyabrın 25-i səhər saat 10 radələrində Xocalıya inşaatçıları aparan 75-33 AQO dövlət nömrə nişanlı "QAZ-53" markalı avtobus və maşın karvanı Əskəran qəsəbəsinin mərkəzində daş-qalaq edilib. Başından zərbə alan sürücü huşunu itirmiş və avtobus aşmışdır. Nəticədə 16 sərnişin müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri alıb. Hadisə yerinə gələn Xocalı şəhər milis bölməsinin əməkdaşları və maşın karvanının sürücüləri yaralıları xilas ediblər. Onlara Ağdam Rayon Mərkəzi Xəstəxanasında tibbi yardım göstərilmiş, yaralılardan 6 nəfərin, xüsusilə sürücü Həsən Həsənovun vəziyyəti ağırdır".

Martın 24-də Şuşa rayon Daxili İşlər Şöbəsinin rəis müavini, milis mayoru Eldəniz Quliyevin verdiyi məlumata görə, Xankəndi tərəfdən şəhərə gələn yolun döngəsi atəşə tutulmuşdu. 2 saatadək davam edən döyüşdə Milli Ordunun iki döyüşçüsü itkin düşmüşdü. Hər gün Xocalı aeroportuna müxtəlif təyyarələr enir. Erməni yaşayış məntəqələrində azərbaycanlılara qarşı edilən haqsızlıqlara dözməyən Xocalı sakinləri, xüsusilə gənclər magistral yoldan keçən maşınları daş-qalaq edirdilər. Çünki bizim maşınlarımız da Əskəranda, Xankəndində daşqalaq edilirdi. Günlərin birində Xankəndindəki 366-cı alayın hərbçiləri Xocalıdan keçən magisrtal yolda qadınları, uşaqları amansızcasına döymüş, qol-qabırğalarını sındırmış, ağır xəsarətlər alanlar olmuşdu. Onlardan biri poçtun müdiri Temir Məmmədov idi. 1991-ci il aprelin 28-də Xocalı İpək fabrikində keşik çəkənlərə ermənilər kiçik dəstə ilə hücum etmişdilər. Bu təxribatın qarşısının alan Füzuli Rüstəmov rus hərbçilərinin "ədalətli hökmü" əsasında 15 gün müddətinə Xankəndindəki "KPZ"yə salınmışdı.

Xankəndində yerləşdirilmiş 366-cı motoatıçı alayın ermənilərə satılmasını Marşal Şapoşnikov və onun əlaltıları etiraf etmək istəmirdilər. Nəhayət, martın 9-da alayın zabit və əskərləriini əksəriyyəti Gürcüstana köçürüldükdən sonra Zaqafqaziya hərbi dairəsi qoşunlarının komandan müavini general-leytenant Sufiyan Bəhayi rus hərbçilərinin ikiüzlülüyünü təsdiq edən faktlar söylədi. General 366-cı alayın Xankəndindən çıxarılması ərəfəsində yaranmış vəziyyəti şərh edərkən bunları dedi:

- Alayın komandiri podpolkovnik Yuri Zarviqorova bir əmr verilmiş, o isə başqa cür hərəkət etmişdir. Zarviqarovun özbaşınalığı nəticəsində köməyə gələn desantçılardan biri ermənilər tərəfindən öldürülmüşdü. İkinci batalyonun komandiri Seyran Ohanyan çoxlu sayda texnikanı, o cümlədən, 17 BMP-ni, 4 zenit qurğusunu ermənilərə təhvil vermişdi.

O, daha sonra bildirmişdi ki, 366-cı alayda xidmət etmiş əliqanlı 54 erməni zabit və əsgəri qaçıb. Silah və hərbi texnikanı əldə etmək məqsədilə Ermənistanda yüksək rütbəli 10 rus zabiti girov götürülüb.

1991-ci il sentyabrın 26-da Əskəran qalasının yaxınlığında Xocalı DİŞ-in iki əməkdaşı - Natiq Əhmədov və Əli Vəliyev sübh tezdən Ağdamdan Xocalıya gələrkən 06 markalı "Juqili"də erməni quldurları tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildilər. Onların hər ikisinə ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı fəxri adı verildi. Kənddə Rusiya, Qazaxıstan və Azərbaycan prezidentlərinin Dağlıq Qarabağa gələcəkləri barədə xəbərlər yayılmışdı. Camaat hazırlaşırdı ki, Xocalı aeroportuna gedib onlara ürəklərindən keçənləri desinlər. 1991-ci il oktyabrın 21-də səmada təyyarə göründü. Həmin təyyarə Xocalı aeroportuna endi. "YAK-40" təyyarəsindən Rusiya prezidenti Boris Yeltsin, Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev endi. Onları Dağlıq Qarabağın səlahiyyətli nümayəndələri və milli geyimdə olan erməni qadınları duz-çörəklə qarşıladı. Sonra B.Yeltsinin şəxsi avtomobilində Rusiya və Qazaxıstan prezidentləri Xocalıya ezam olunmuş SSRİ DİN daxili qoşunların, SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşlarının müşayəti ilə Xankəndinə yollandılar. Üstündən yarım saat keçəndən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "YAK-40" təyyarəsində Xocalı aeroportuna endi. O, pərt halda BTR-lə Xankəndinə getdi. Azərbaycanlılarla görüşü təxirə saldılar, icazə vermədilər ki, kənd camaatı Xocalı aeroportuna getsin. AzTV-nin əməkdaşı Nadejda İsmayılova, İstanbulda çıxan "Zaman" qəzetinin müxbiri Yılmaz Polad və başqa jurnalistləri Xankəndinə aparan olmadığından onlar aeroportdan taxıl zəmisinin içi ilə Xankəndinə piyada getmək istəyəndə, Xocalı milis bölməsində əməliyyat işləri üzrə rəis müavini Hafiz Ədilov "UAZ-

F. Köçərli adına
Respublika Uşaq
KİTABXANASI
İNV. № 84376

469" markalı maşını ilə (adını unutduğum) sürücüsü ilə birlikdə həyatını təhlükəyə qoyaraq jurnalistləri Xankəndinə apardı. Orada isə N.İsmayılovanın təhqir olunduğunu, Y.Poladın paltarının cırıq-cırıq edildiyini televiziyada gördük. 1991-ci il oktyabrın 8-i saat 22:30-da postda dayanan Vaqif Yusif oğlu Beybudov aldığı güllə yarasından dünyasını dəyişdi. Vaqif yenicə ailə qurmuşdu. Heç nişanəsi də qalmadı. 1990-cı ildə Xocalıya rayon və şəhər statusu verildi. Ermənistandan, Özbəkistanın Fərqanə şəhərindən qovulanlar Xocalıya pənah gətirdilər. Onlar Xocalıdakı mədəniyyət evlərində, məktəblərdə yerləşdilər. Xocalıya, Dağlıq Qarabağın şəhər və kəndlərinə üz tutan qaçqınları vilayətdə yerləşdirmək əvəzinə, o vaxtkı rəhbərlik onları geriyə, Ermənistana qaytardılar. Yaxşı yadımdadır, onlar məcburən Ermənistana göndəriləndə göz yaşlarını axıdırdılar. Getmək istəmirdilər. Soyuq dekabr günlərində onları ayaqyalın, başıaçıq dədə-baba yurdlarından qovdular. Bu qaçaqaçda 217 azərbaycanlı ermənilər tərəfindən öldürüldü. Xocalı böyüyür, tikinti işləri sürətlə aparılırdı. Xankəndinə isə hava və quru yolla hərbi texnika, hərbi sursat daşınırdı. Hər gün "Qrad", "Alazan" qurğularından şəhər atəşə tutulur, evlər dağılır, insanlar ölürdü. Belə vaxtlarda Təşkilat Komitəsinin əməkdaşları - polkovnik Muradov, polkonik Seyran əllərində diplomat Xocalıya gəlir, dağılmış evə, ölmüş mal-qaraya görə sakinlərə dəyən ziyanı artıqlamasilə ödəyirdilər ki, təki şikayət etməsinlər. Xocalıya və Dağlıq Qarabağın kəndlərinə Azərbaycandan yardımlar gəlirdi. Bu yardımlar ev əşyaları, qab-qacaq, xalça-palaz və s. idi. Onsuz da hər kəsin evində olan bu məişət əşyaları kimə və nəyə lazım idi. Amma bunun əvəzinə Xocalının müdafiəsini möhkəmlətmək lazım idi. Tikmək və yardım gətirmək yox.

Onlar bir vaxtlar Xocalıdan üz çevirib getmişdilər. Xocalı öz dərdilə baş-başa qalmışdı. Belə bir vaxtda, yəni 1991-ci il dekabrın 29-da Bakıdan jurnalistlərin gəldiyi xəbərini eşitdik. Onları Xocalı aeroportundan özünümüdafiə batalyonunun əsgərləri maşınlarla Xocalı İcra Hakimiyyətinin binasına gətirdilər. Camaat çarəsiz mühasirədə qaldıqlarından qəzəblərini jurnalistlərin üstünə tökdü. AzTv-nin ünvanına təhqiramiz ifadələr də işlətdilər. "Nə çəkəcəksiz? Çəkdiklərinizin

bizə nə xeyri?" kimi suallar yağdırmağa başladılar. Xocalıda mövcud vəziyyət, əhalinin güzaranı o qədər ağır idi ki, qonaqları qarşılamağa, onlara layiqli süfrə açmağa imkan belə yox idi. Şəhərdə ərzaq qıt idi, demək olar ki, tükənmişdi. Çəkiliş qrupuna daxil olan jurnalistləri - operator Vaqif Babayevi, mərhum rejissor Adil Əsədovu, AzTV-nin "Xəbərlər" baş redaksiyasının şərhçisi Qulu Məhərrəmlini maliyyə şöbəsinin müdiri Sahib Əliyev qonaq aparası oldu. Həmin jurnalistlər 10 gün Xocalıda qaldılar. Xocalıdan reportajlar hazırlandı. Çox təəssüf ki, həmin reportajların olduqca cüzi bir hissəsi televiziya ekranlarında göstərildi. Orada çəkilən əksər sujetlər nədənsə göstərilmədi.

Xocalı aeroportunda cinayət axtarış şöbəsində çalışan Kamil Məmmədovun bizə dediklərindən: "Aeroportda çox maraqlı hadisələrin, səlahiyyətli nümayəndələrin gəlişinin şahidi olmuşam. 1991-ci ilin oktyabrında Bakıdan Ali Sovetin sədri Tamerlan Qarayevi, deputat Faiq Baxşəliyevi, Araz Əlizadəni, respublika prokurorunun müavini Murad Babayevi gətirən təyyarə aeroporta endi. Onlar Xankəndinə getməli idilər. Təəssüf ki, SSRİ Daxili İşlər Nazirliyi daxili qoşunların əməkdaşlarının ezamiyyət müddəti qurtardığından Xocalını tərk edib getmişdilər. Tamerlan Qarayev bir neçə yerə zəng etdi. Lakin nə SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin əməkdaşları, nə də ki Təşkilat Komitəsinin əməkdaşları onları qarşılamağa gəlmədilər. Nə də bir "BTR" verilmədi ki, onlar özləri Xankəndinə getsinlər. Aeropotda 4 saatdan artıq gözləsələr də, heç nə əldə edə bilmədilər. Nəhayət, Ağdama getməyə məcbur oldular. Təşkilat Komitəsinin sədri V.Polyaniçko vəzifəsindən azad edildikdən sonra onun yerinə Ağdam Təşkilat Komitəsinin sədri Zülfü Hacıyev təyin edildi. Yaxşı yadımdadır. Xocalıya dəmiryolu vasitəsilə bir vaqon un, 6 vaqon yanacaq göndərmişdilər ki, Xankəndinə yola salınsın. Qəzəblənmiş, ərzaq, yanacaq çatışmazlığından əziyyət çəkən Xocalı camaatı dəmiryolu işçiləri başda xalq cəbhəsinin sədri Rövşən Həsənov olmaqla vaqonların qabağını kəsərək Xankəndinə buraxmamışdılar. Onlar gecə ikən Həsənabaddakı dəmiryolu relslərini sökmüş, həmin vaqonları Ağdama yola salmışdılar. Aradan bir neçə gün keçəndən sonra həmin vaqonlar yenidən Ağdamdan gön-

dərilmişdi ki, Xankəndinə yola salınsın. Xocalıda çörək sexində un olmadığından camaat korluq çəkirdi. Belə bir vaxtda Xalq Cəbhəsinin sədri R.Həsənov vaqonun möhürünü qırıb həmin "dəyirmana" üç ton un vermişdi. Bu vaxt Gəncədən istintaq aparmaq üçün müstəntiq gəldi, cinayət işi qaldırıldı. Aradan az keçmədi ki SSRİ DİN daxili qoşunların əsgərləri dubinkalarla gəlib etiraz edən xocalıları döyüb təhqir etdilər. Çox təəsüf ki, Ağdam Təşkilat komitəsinin sədri Zülfü Hacıyev də bu ədalətsizliyə laqeyd qaldı. Həmin vaqonu Xocalıdan Xankəndinə aparmaq mümkün olmadığından Əskərana yola saldılar.

Artıq dekabr ayında Xocalıdan dəstə-dəstə adamlar aeroporta axışır, Ağdama getmək istəyirdilər. Amma vertolyota minmək hər kəsə nəsib olmurdu. Belə günlərin birində Xocalıya jurnalistlərin gəldiyini eşitdik. "Niyə kadrların hamısı göstərilmədi?" sualını həmyerlilərim tez-tez verərdi. Görək bu suala Qulu Məhərrəmli özü nə cavab verir: "AzTV-nin xəbərlər proqramı üçün çəkdiklərimin hamısı yayımlanıb. Mənim özümdə saxladığım lentləri də AzTV-yə verdim, yayımlandı. Lentlər tam həcmdə qalmır, arxivdə bir müddət saxlandıqdan sonra məhv edilib. Tərkibində gümüş olduğu üçün o lentlər uzun müddət saxlanılmır. Bəlkə də indi axtarılsa, o lentlər tapıla bilər. Xəbərlər proqramı üçün çəkdiyimiz kadrların lentləri məqsədli şəkildə məhv edilməyib, qayda belədir". Qulu Məhərrəmli və onunla gələnlər 10 gün Xocalıda qalmağa məcbur oldular. Onlar Bakıya qayıda bilmirdilər. Bakıdan gəlmiş könüllülərdən ibarət dəstənin üzvlərinin köməyi sayəsində jurnalistəri vertolyota mindirmək mümkün olmuşdu. Xocalıların çoxu son damla qanlarına qədər döyüşüb şəhid oldular. Xocalıya axırıncı vertolyot 1992-ci il fevralın 13-də gəlmiş, 300-ə yaxın adam çıxarılmışdı. Səhərisi gün general polkovnik Pamrukiyev vertolyotların uçuşunu qadağan etmişdi. Viktor Şevçiyenko "Sovetski Voin" 26 may 8. "525 qəzet"". Axırıncı vertolyotun uçuşundan sonra kəndə bir ölüm sükutu çökmüşdü. Hərbi vertolyotun bir daha gəlməyəcəyini billəndən sonra insanların ümidi hər yerdən kəsilmişdi. Gecələr bu ölüm sükutu daha dəhşətli olurdu. Kimin çənində azca yanacaq qalmışdısa, şükür edirdi. Çünki nə Kətik meşəsindən bir şələ odun qırmağa imkan vardı, qaz

xətləri isə Noraguh tərəfdən partladılmışdı. İnsanlar gündən-günə ümidlərini itirirdilər.

Üzük qaşı tək erməni yaşayış məntəqələri ilə əhatə olunmuş kəndimizə hər gün top atılır, evlərimiz dağılır, adamlarımız ölürdü. Bunlar "Xocalının səsi", "Qarabağ" qəzetlərində öz əksini tapsa da, Azərbaycan mətbuatında işıqlansa da, nəticəsi yox idi.

Ayağının birini çəkən "uçastkovu" Rafiqin gəlişini kəndimizdə heç kim istəməzdi. O gələndə ya həyət-bacanı axtarıb taxta-şalban tapan kimi aktlaşdırır, ya da şuluqluq edən kimsə varsa, onu tutub aparırdı. Nənəm Rafiqin başını görən tək gileylənərdi: "Vay, yenə bu qırmızıpapaqlı gəldi. Görəsən kimin evini yıxacaq?" İllər ötdü, Xocalıya sahə müvəkkili təhkim olundu. Baş leytenant Tahir Vəliyev hər gün üç bölük kəndi qarış-qarış gəzər, asayişin keşiyində dayanardı. Qarabağ hadisələri başladı. 1991-ci ilin mayında Xocalı milis bölməsi yaradıldı. Cəmi bir sahə müvəkkili olan Xocalı şəhər milis bölməsinə 58 nəfər işə qəbul olunaraq fəaliyyətə başladılar. Əvvəlcə iki vaqonda yerləşib işə başlayan əməkdaşlar üçün yeni bir bina tikildi. Xatırladım ki, bu bölmə əvvəllər Əskəran rayonu Daxili İşlər Şöbəsinin tabeçiliyində idi. Bu səbəbdən Qarabağ münaqişəsi başlayandan xocalılar xeyli çətinliklərlə üzləşirdilər. Silah-sursat ala bilmirdilər. Texniki rabitədən korluq çəkirdilər. 1991-ci il iyunun 5-i Xocalı milisinin yarandığı gündür. Xocalı milis bölməsinin 52 otaqdan ibarət ikimərtəbəli binasının inşası başa çatdırıldı. 1991-ci ilin iyunun 5-də Azərbaycanın daxili işlər naziri Məhəmməd Əsədov və Ağdam rayon Polis İdarəsinin rəisi İslah Paşayev Xocalıya gəldilər. Xocalıların səbr kasası artıq dolmuşdu. Binanın qabağına toplaşan insanlar nazirə tərəf hərəkət etməyə başladılar. Nazir dayandı. Xocalı polis bölməsinin rəisi S.Məmmədov camaatı sakitləşdirsə də, gərginlik davam edirdi. Nazir M.Əsədov və İ.Paşayev vertolyota minsələr də dəliqanlılar vertolyota tərəf daş atmaqla qəzəblərini soyudurdular. Əsgəran rayonunun Xocalı şəhərində rabitə qovşağı istifadəyə verilmiş, yeni təmir tikinti idarəsi açılmışdı. 50 abonentlik ATS-in tutumu 200-ə çatdırılmışdı. M-60 şəhərlərarası kommutator quraşdırılmışdı.

Xocalıdakı rabitə qovşağında 6-23-72 nömrəsilə Ağdama, Şuşaya, Bakıya məlumatlar verilmiş, danışıqlar aparılırdı. Burda çalışan qızlar özlərini xoşbəxt hiss edirdilər ki, onlar da Xocalıya bununla kömək edirlər. Düz 22 ildir bu telefonlar susur. Orda çalışan qızlardan Gülbaharın baharı gəlmədi, Sevincin sevinci gözündə qaldı, Gülşənin ayaqyalın Xocalıdan Ağdama qaçmaq arzusu çin olmadı. Telefon qovşağının rəisi Cavid Əliyev isə o gecə atası Ələkbəri itirdi. Bu nömrə düz 22 ildi ancaq yaddaşlarda qalıb. Bu nömrə ilə o gecə hər tərəfə haray çəkildi. Azərbaycanın hər yerindən Xocalıda tikinti işləri aparmaq üçün tələbə briqadaları axışıb gəlirdi. Onlardan biri də Azərbaycan İnşaat İnstitutunun Fuad Babayev adına tələbə inşaat dəstəsi idi. Onlar iyulun 7-də Xocalıya gəldilər, iyulun 8-də işə başladılar. Bir qismi tikilməkdə olan xəstəxana kompleksində, bir qismi də yoluxucu xəstəliklər binasında örtük və abadlaşdırma işləri görürdülər. Dəstə üzvləri Naftalandan, Gəncədən gəlmiş inşaatçılarla tez bir zamanda ünsiyyət tapdılar. Tələbə- inşaat qərargahında F.Babayevin şəkli altında isə tələbənin tərcümeyi-halı asılmışdı. Kənd camaatı, xüsusilə 86 yaşlı Məhəmməd Abbasov onlara tez-tez baş çəkir, şirin söhbətlər edirdi. Onlar Xocalıda tikinti işləri aparmaları ilə qürur duyur, fəxr edirdilər. "Biz bu hərəkətimizlə şəhid Fuad Babayevin ruhunu şad edirik"- deyirdilər. Yay tətili başa çatdı. Dəstə üzvləri Xocalıdan ayrılmaq istəmirdilər. "Biz daha çox işlər görəcəyik"- deyirdilər. O vaxtlar Xocalıya gələn gənclərin hamısında bir coşqu, yüksək ruh vardı. Xocalını bütün Azərbaycan tikirdi.

İsti avqust ayının sonları idi. Yeni məktəbin açılışına 2-3 gün qalmışdı. Hər gün atəş altında yaşamağa məcbur olan camaat məktəbin açılmasını az qalıb yadlarından çıxarsınlar. Avqustun 28-i gecə saat 3 radələrində şəhər qrad qurğusundan atəşə tutuldu. Bu raket "yağışı" Mehdikənd, Noragül və Əskəran istiqamətlərindən yağırdı. Avtomatlar, pulemyotlar şaqqıldayırdı. Səs-küyə qəfil yuxudan ayılan sakinlər bilmirdilər hara üz tutsunlar. Qadınlar, uşaqlar, qocalar zirzəmiyə doluşub həyəcanla bu vəziyyətin nə vaxt bitməsini gözləyirdilər. Postda duranlar isə cavab atəşi açırdılar. Bu dəfə insan tələfatı olmasa da, şəhərin baş

qaz kəməri sıradan çıxmış, təzə məktəbin həyətinə, bir neçə ictimai binaya, yaşayış evinə ziyan dəymişdi. Sürəyya xalanın həyətinə düşən raket evindəki əşyalarını sındırıb tökmüşdü. Vaxtilə bu evə gəlin gəlmiş Sürəyya xalanı qabaqda daha dəhşətli faciələr gözləyirdi. Onun oktyabrın 8-də postda dayanan oğlu güllə yarasından dünyasını dəyişdi. Sürəyya xala oğlunun boyuna baxıb gözüdolusu fərəhlənə bilmədi. Hər səhər kənd camaatı Sürəyya xalanın gur səslə oğlunu oxşaya-oxşaya ağı deməsinə oyanardı. Həmin günün səhərisi, yəni avqustun 29-da Xocalı sakinləri respublikanın hər yerindən axışıb gələn inşaatçılarla birlikdə mitinq keçirdilər. Mitinqdə Xocalının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ermənilər yaşayan kəndlərdə hərbi əməliyyatların aparılması, "Qrad" və "Alazan" qurğularının ləğv edilməsi şüarlarını irəli sürdülər. Əks halda şəhəri tərk edəcəkləri bəyanatı ilə mitinqi başa çatdırdılar. Mitinqdə Xocalı şəhər sovetinin sədri Elman Məmmədov da iştirak etdi. Çox təəsüf Ki, fövqəladə vəziyyət rayonunun komendatlığına və Respublika Daxili İşlər Nazirliyinə ünvanlanan bu tələblər cavabsız qaldı. Daxili işlər naziri Məhəmməd Əsədov Xocalı polis bölməsinin binasının açılışına gələndə ünvanına söyləninlən sözlərə görə sabiq icra başçısından narazı qaldığını dilə gətirmişdi.

Sentyabrın 10-u gecə saat 4-dü. Xocalı yenə hər tərəfdən raket atəşinə tutulur. O raketlərdən biri yenicə ailə quran Muradov Zahid Lətif oğlunun həyatına son qoydu. Onun 17 yaşlı qardaşı Mahir Muradov isə ağır yaralandı. Xocalının 5 addımlığında olan Noragün kəndinin yaxınlığındakı Bozdağ istiqamətində hərbi poliqon yerləşirdi. Xocalı saatlarla "Alazan" qurğularından atəşə tutulanda rus əsgərləri bunun qarşısını almırdılar. Vəziyyət gündən-günə ağırlaşırdı. Kəndimizdə isə müdafiəni möhkəmləndirmək əvəzinə tikinti işləri geniş vüsət alırdı. Çox təəssüf ki, hərbi komendantlıqa dəfələrlə erməni yaşayış məntəqələrindən şəhər aramsız raket atəşinə tutulanda bu barədə məlumat verilsə də, heç bir ölçü götürmürdülər. Fəqət magistral yolda erməni maşınına bir daş atılardısa, o dəqiqə Xankəndindəki 366-cı alayın əsgərləri gəlir, qadına-uşağa baxmadan dubinki ilə hamını döyürdülər. Bu barədə Respublika Pre-

zidentinə, müvafiq orqanlara dəfələrlə teleqramlar vurulsa da, hamısı cavabsız qalardı.

Xocalı aeroportunda "YAK-40" təyyarəsi ilə Xankəndindən Yerevana gündə 28-30 reys edilirdi. Bakıya isə cəmi 1 reys olardı. Bəzən bu reys də təxirə düşərdi. Bu reyslərdə Xankəndindən ərzaq dolu yeşiklər Yerevana daşınardı. Hər gün hərbçilərlə birlikdə xüsusi təyinatlı azərbaycanlı milis işçiləri də sərnişinləri və onların yüklərini yoxlamadan keçirirdilər. Qeyd edim ki, aeroportun rəisi əvvəllər milliyyətcə erməni idi. Xankəndindən Yerevana nəyin daşındığı bilinmirdi. Ərzaq qıtlığı yaşanan o ərəfədə respublikamızın ərzağı Yerevana daşınırdı. Magistral yolla isə 366-cı alayın hərbçiləri silah-sursatı, hərbi texnikanı Xankəndinə daşıyırdılar. Azərbaycanlılar isə neçə-neçə postlarda yoxlamadan keçərək Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə gəlib gedirdilər.

Xocalıda tikinti işləri surətlə aparılırdı. Burada sosial obyektlər, mədəni-məişət və ictimai-iaşə sahələri, Ağdam texniki peşə məktəbinin filialı və 7 illik musiqi məktəbi açılmışdı. Şuşa şəhər əmanət bankının filialı, sosial təminat şöbəsi, təsərrüfat hesablı qaz idarəsi, ictimai nəqliyyat idarəsi, aqrar-sənaye birliyi, şəhər istehlak cəmiyyəti, avtobaza, kommunal müəssisələr fəaliyyətə başlamışdı. Xankəndindəki ipək kombinatından işdən qovulan azərbaycanlılar Xocalı toxuculuq kombinatında çalışırdılar. Yaxşı yadımdadır, yayın əvvəlləri idi. Xocalıya gələn Azərbaycan Respublikasının prezidenti Ayaz Mütəllibov həmin kombinatda əhali ilə görüşəndə bildirmişdi ki siz buranın sahibisiz, ermənilər isə qonaqdır. Onun bu sözlərinə xocalılar uzun-uzadı əl çalıb alqışlamışdı.

1991-ci ilin Novruz bayramıdır. Amma bu bayramın sevinci hiss olunmur. Çünkü bu yolla zirehli texnika gecə-gündüz nəsə daşıyır. Çat-çat olan bu yollarda rus əsgərləri Xocalının içindən keçərək ermənilər yaşayan kəndlərə gedir, gurultudan qulaq tutulurdu. İnsanlarda bir qorxu, bir təşviş vardı. Adamların yazqabağı əlini-qolunu çırmayıb iş görməyə həvəsləri də qalmamışdı. Toy-büsat səsinə, cərgə ilə düzülən gəlin maşınlarının sədasına həsrət qalmışdılar. İndi bu yollarla aşağı-yuxarı üzlərindən kin-küdurət yağan hərbçiləri daşıyan maşınlar

gedirdi. Camaat tez-tez bu sözləri deyərdi: "Volski getdi, Polyaniçko gəldi. Nə dəyişdi ki? Hər gün atəş altında yaşayırıq". Yollar təhlükəli, rus hərbçilərinin gözü qarşısında adamlarımız güllələnir, minalanmış yollarda adamlar faciəli şəkildə ölürlər. Azərbaycanın başqa rayon və şəhərlərinə Dağlıq Qarabağdan gəlin köçən qızlarımızın cehizləri BTR-də gedir, gəlinlər isə vertolyotla gəlirdi. Ömür-gün yoldaşı milis işçisi olan Elmira xala oğlu Rövşənə gəlin gətirəndə, yarızarafat-yarıgerçək vertolyotun qanadına qırmızı lent bağlayıb, "bircə oğul balama uçağanda gəlin gətirdim",- deyibmiş. Amma Elmira xala bilmədi ki, boyunu sevə-sevə evləndirdiyi Rövşənin 4 balası dünyaya gələcək, Rövşən balalarını dolandırmaq üçün bir parça çörək dalınca uzaq Rusiya çöllərinə üz tutacaq və orda, yəni Stavropolda qətlə yetiriləcək. O gün Elmira xala oğlunun cənazəsini qaldıracaqdı...

Xocalı neçə ay idi ki, blokadaya alınmışdı. Xankəndi, Əskəran, Mehdikənd, Daşbulaq, Naxçıvani, Həsənabad, Dəhraz kəndlərilə əhatə olunan şəhərin ümidi yalnız hava yoluna qalmışdı. 5 ay mühasirədə qalan Xocalıya ərzaq, çörək, un, yanacaq hava yolu ilə gətirilirdi. Belə günlərin birində Xocalıya gələn sabiq ədliyyə naziri Əlisahib Orucovu Xocalı camaatı əhatəyə aldı. Səbri tükənən adamlar nazirə "Bizə çörək də lazım deyil, silah verin, özümüzü qoruyaq"-dedi. Soyqırımda öldürülən Nazilə Səlimova isə sinəsini qabağa verib, qəzəbli səslə nazirə dedi: "Bir gün bu dərədə ermənilər bizi qıracaq. Onda kim cavab verəcək?" Nazir bu sözdən heç də xoşhal olmamışdı. Acığı tutmuşdu. Xocalıya, Şuşaya uçan 7 sərnişin vertolyotu gülləyə tutulmuşdu. Ərzaq, tikinti materialları ilə yanaşı sakinlər də vertolyotla daşınırdı. Artıq çörək sexi də həftələrlə işləmirdi. Çünki qaz kəməri erməni silahlıları tərəfindən partladılmışdı. Vertolyotu idarə edən pilotların çoxu Xocalıya uçmaqdan imtina edirdi. Bir tərəfdə sürətli tikinti işləri aparılır, o biri tərəfdə isə ermənilər silahlınırdı. Görəsən bir torpağı qorumursansa, onu tikib-qurmaq kimə lazımdır? Xocalının baş memarı Şahlar Həsənovla söhbət zamanı bizə bildirdi ki, Xocalıda aparılan inşaat işlərində yararsız vəziyyətdə tikilən binalar da var. Axı bunlar bir-iki il üçün tikilmirdi...

Kamil Məmmədovun dediklərindən:

- Yaxşı yadımdadır, 1991-ci il aprelin 28-də Mosvada yaradılan təşkilatın 4 nümayəndəsi - Arkadi Qaydar, onun oğlu general-mayor Teymur Arkadi, professor Nyukin Nikitin, onun arvadı professor Nataşa Nikitina, professor Suzor Xankəndinə ermənilərlə görüşə gedirdilər. Biz Bakıya zəng edib Mərkəzi Komitənin bundan xəbəri olub-olmadığını öyrəndik. Məlum oldu ki, onlar icazəsiz gedirmişlər. Onların gəldiyi "Yak-40" təyyarəsini geri qaytardıq. Onlar sonradan Moskadan Minvoda, Minvoddan isə Xankəndinə uçmuşdular. Günlərin bir günü isə aeroportun lap aşağısında "Mİ-8" vertolyotu yerə endi. Vertolyotun yanına gedib pilotlardan nə üçün gəldiklərini soruşduq. Pilotlar milliyətcə erməni idilər. 3 nəfər idi. Məlum oldu ki, vertolyot Rostov vilayətinə məxsusdur. Yoxlamadan sonra öyrəndik ki, vertolyot Rostov vilayətinə məxsus deyil. Aeroportun rəisi Əlif Hacıyevlə birlikdə vertolyotun uçmasına icazə vermədik. Ekipaja dedik ki, gedin Rostovdan bu vertolyotun onlara aid olması barədə sənəd gətirin. Onlar getdilər və bir daha geri dönmədilər. Biz də həmin vertolyotu Yevlax təyyarə limanına bağışladıq. Bəzən Xocalı təyyarə limanından Xankəndinə gündə 33-ə yaxın uçuş edilirdi. 1990-cı ilin yazında omonçular təyyarə limanını zəbt etdilər. Xankəndindən Yerevana edilən reyslərin sayını 4-5-ə endirə bildik. SSRİ DİN əməkdaşları təyyarə limanını tərk edib Xankəndinə gedəndən sonra Yerevan-Xankəndi reysi tamamilə dayandırıldı. Hətta Xankəndinə uçan təyyarələrdə tələbələrə belə ərzaq aparmağa icazə vermədik.

Haşiyə: erməni xisləti

...Gün əyilmişdi. Kəndə xəbər yayıldı ki, ermənilər Ərşadgili yandırıblar. Qonum-qonşu məhləyə axışdı. Kərim dayının körpüsünün üstünə toplaşdılar. Hamının qanı bərk qaralmışdı. Biz uşaqlar da bərk qorxmuşduq. Qorxudan qaçıb nənələrimizin böyrünə qısılmışdıq. Bu vaxt Xocalının ilk kolxoz sədri olan Bəşir dayının Xankəndində yaşayan oğullarının yolla gəldiyini gördük. Onlar ata ocağına gəlirdilər. Rəfil, Rəsul, Rza camaatın yanına gəldi. Onların rəngi ağarmışdı. Bu hadisə 1967-ci il iyulun 3-də olmuşdu. Onlar həyəcanla bildirdilər ki, Ərşadgili bizim gözümüzün qabağındaca benzin töküb yandırdılar. Hələ də onların qışqırtısı qulaqlarımızdan getmir. Martuni rayonunun Əmirallah kəndinin məktəb direktoru Ərşad Daşdəmir oğlu Məmmədovu, Zöhrab Məmmədovu, eləcə də briqadir işləyən Ələmşah Mustafayevi məhkəmə salonunundan çıxarkən azğınlaşmış ermənilər onların üstünə benzin tökərək yandırıb, sonra isə başlarını kəsərək futbol topu kimi bir-birlərinə ötürürlər. Bu hadisədən Xankəndində yaşayan azərbaycanlılar qorxudan qaçıb ağaclara dırmaşırlar. Heç kim azğınlaşmış erməninin qabağına çıxmağa cürət etmirdi. Çünki onlar o qədər qəddarlaşmışdılar ki, qarşılarına çıxan hər kəsi bir andaca öldürə bilərdilər. Onda azərbaycanlıların gücü yalnız göz yaşlarını axıtmağa çatdı. Qətlə yetirilmiş uşağın atası Benik Ərşad Məmmədovun ağzından 12 qızıl dişini də çəkib çıxarıb. Xatırladım ki, Xocavəndin 41 kəndi olub. O kəndlərdən 36-da ermənilər yaşayırdı, 5-də isə azərbaycanlılar. Sonradan məlum oldu ki, həmin erməni uşağını öz qohumu vəhşicəsinə qətlə yetirmiş, meyidini isə qəsdən azərbaycanlılar yaşayan Əmirahlar kəndinə atmışdır. Həqiqət ortaya çıxanda uşağın atası Benikə güllələnmə hökmü verilmiş, uşağı öldürən isə ən ağır cəzaya məhkum olunmuşdur. Təəssüf ki, sonralar Beniki Martunidə toyda oynayan vaxtı görənlər olmuşdu. Ermənilərin saxtakarlığı həmişə olub və olacaq. Saxta ittihamlar əsasında Ərşad Məmmədova 11 il iş kəsilmiş, digər 2 nəfər isə məhkəmənin hökmü ilə bəraət alaraq məhkəmə salonundan azadlığa buraxılmışdı. Amma ermənilər Xankəndi DİŞ-in qarşısında belə bir dəhşətli faciə törətmişdilər. Bu hadisədən Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlılar çox böyük sarsıntı keçirdilər. O gecə mənim də gözlərimə yuxu getmədi. Yanan insanların qışqırtısı qulaqlarıma gəlirdi. Yatağımdan qalxıb nənəmin yanına qaçdım. O məni bərk-bərk qucaqlayıb "Allah onların cəzasını verəcək, onlar həmişə bizə qarşı kin-küdurət bəsləyiblər"-dedi. Nənəm dünyasını tez dəyişdi. Onun qəbrini indi ermənilər darmadağın edib. Erməni-müsəlman davasından qurtulan nənəmin 3 oğul nəvəsi- Etibarı, Habili və Mobili Qarabağ müharibəsində ermənilər qətlə yetirəcəklər. Yəqin nənəmin sə-

rgərdan ruhu indi də qan ağlayır. Bəşir dayının oğlanlarını min bir zəhmətlə tikib-qurduqları evlərindən, yəni Xankəndindəki Yal məhlədən qovacaqlar. Böyük oğlu Rəfil avtomobil qəzasında dünyasını dəyişəcək. Rza isə Xocalıya pənah gətirəcək, orda ikinci dəfə tikib-qurduğu evi qoyub meşəyə üz tutacaq, soyqırım zamanı şəhid olacaq. Ömür-gün yoldaşı isə əsir düşəcək. Mənim uşaqlıq yaddaşıma həkk olunan bu faciəni 1992-ci ildə Xocalıda, soyqırım zamanı gördüm və yaşadım.

Onda milis işçiləri nəinki başıpozuq ermənilərə mane olmadılar, hətta onlara şərait yaratdılar. Biz azərbaycanlılar yaxınlıqda olan ağaclara dırmaşdıq. Evimizə getməyə ehtiyat edirdik. Bəşir dayının oğlanları Xankəndindəki Yal məhlədə yaşayırdılar. İndi bu dəqiqə Xankəndində yaşayanlar qohum-əqrabalarının yanına getdilər. Şəhərdə azərbaycanlı qalmadı. Bu hadisədən sonra Azərbaycan hökuməti hadisədə əli olan neçə-məsul vəzifədə çalışanları neçə adamı cəzalandırdı. Ondan sonra insanlar rahatlıq tapdı və Xankəndindəki azərbaycanlılar qorxusuz yaşadılar. Ta 1988-ci ilin fevralın 13-ə qədər.

...1988-ci il sentyabrın 18-də Xankəndində yaşayan 16200 azərbaycanlı evlərindən qovuldular. Onlar Xocalının içərisindən necə keçib getdikləri indi də gözlərimin qabağındadı. Həmyerlimiz Kamilə Abışova o gün 3 azyaşlı övladını da yanına alaraq Xankəndindən Xocalıya qaçıb gəlmişdi. Hadisə belə olmuşdu. Xankəndində mitinqə toplaşan kütləyə xəbər gəlir ki, daha doğrusu, şayə yayılır ki, Xocalıdakı magistral yolda erməniləri döyürlər. Həmin kütlə Xocalıya doğru yürüşə başlayır. Bu hadisəni "Veteran" qəzetində (№ 48) V.Uzlyan belə yazır: "Mitinq başlandı. 1 saat keçdi. Sonra şayə yayıldı ki Xankəndinin yaxınlığında erməniləri döyürlər. Mitinqə toplaşan qızğın kütlə Xocalıya yollandı. O gün məktəblərin açılmasına baxmayaraq insanlarda bir ruh düşkünlüyü yaranmışdı. Çünki, hər gün yollarda maşınların daş-qalaq edilməsi, sonra rus əsgərlərinin haqsız olaraq gəlib azərbaycanlıları döyməsi insanlarda bir ümidsizlik yaratmışdı. Həmin gün Xocalıda Rasim və Sədiqənin toyu idi. Günortaya yaxın aeroport istiqamətindən ermənilərin kəndə basqın etmələri barədə xəbər gəldi. Hamı başını itirmişdi. Xocalıda ov tüfəngləri olan barmaqla sayılan adamlar ermənilərin qarşısına çıxdı. Basqına gələn ermənilər ot tayalarını yandırır, çəpərlərə od vururdular. Rus ordusu yarım saatlıq yolu iki saata gələrək münaqişənin daha da gərginləşməsinə şərait yaratdılar. Camaat gəlini gizlədə bilmişdilər. Həmin basqından sonra erməniləri cəzalandırmaq əvəzinə Xocalıdan Baxış dayını, Adil Xudayarovu, Kamil Məmmədovu və İsa Aslanovu həbs etdilər. Ermənilər isə Xankəndində yaşayan azərbaycanlıların evlərini yandırıb, əşyalarını dağıtmış, neçə-neçə azərbaycanlını ölümcül hala salmışdılar. Xankəndi Pedaqoji İnstitutunda tibbdən dərs deyən Nizami Qasımovu o qədər döymüşdülər ki, tanınmaz hala düşmüşdü. Hadisədən az sonra Nizami Qasımov dünyasını dəyişdi. O günü biz xocalılar heç vaxt unuda bilmərik. Həmin günün səhərisi biz magistral yola axışıb ermənilərin özbaşınalığına son qoyulması tələbilə mitinq keçirdik. Respublikanın o vaxtkı baş naziri Həsən Həsənov ora gəlib bildirdi ki, avtobuslar göndərəcəyik, köçəcəksiz. Buna cavab olaraq kənd camaatı H.Həsənovun üstünə tökülüb ona "Bəs onda siz nə üçünsüz? Biz öz torpağımızdan niyə getməliyik?" deyə soruşdular.

Ağzınlaşmış erməni quldur dəstələri Xankəndində yaşayan soydaşlarımızın evlərinə hücum çəkmiş, onları vəhşicəsinə döymüşdülər. Döyülənlərdən ikisi ölmüş, altısı isə ağır yaralanmışdı. Xankəndinin Şuşa avtovağzalı ərazisində yaşayan azərbaycanlılara da qarşı da xüsusi qəddarlıq göstərmişdilər. Tebosyan küçəsi, yal məhəllə, Sabir küçəsindəki evlər yandırılaraq odlara qalanmışdı. Həmin vaxt Ağdam rayon axtarış mərkəzində operator-dispeçer vəzifəsində çalışan Nina Qaraxanovanın dediklərini eşidək: "O hadisələrdən danışmaq mənimçün çox çətindi. Göz görə-görə yurdlarımız yandı, külə döndü. Qarabağ müharibəsi başlayanda çalışdığım mərkəzdən Dağlıq Qarabağın bütün rayon və kəndləri ilə əlaqə saxlayırdım. Orada baş verən hadisələr barədə lazımi yerlərə məlumat verilirdi. Parollarla işləyirdik. Hər yerin kodu var idi. Ağdam İcra Hakimiyyətinin kodu 8, Xocalının kodu 90, axtarış mərkəzinin kodu 20, Xocavənd rayonun Qaradağlı kəndinin kodu 27, Ağdamın Çəmənli kəndinin kodu 28 və s. İdi. Hər gün

saat 9-da işə gəlirdim. Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərindəki ağır vəziyyətlə bağlı Prezident Aparatına, Müdafiə Nazirliyinə, Daxili İşlər Nazirliyinə məlumat verirdim. Əlaqə saxladığım adamlardan eyni cavabı alırdım. Səbr edin, kömək edəcəyik, gözləyin vertolyot uçacaq. 1991-ci il noyabrın 12-də Cəmilli, Tuğ, Səlakətin, noyabrın 19-da isə Axullu Xocavənd kəndləri işğal olundu. Beləcə kəndlər bir-bir işğal olunur, yuxarılardan isə heç bir kömək yox idi. Xocalıdakı vəziyyəti sözlə ifadə edə bilmirəm. Fevralın əvvəllərində hər gün səhərdən axşam saat 17-dək bir sıra orqanlara məlumatlar verirdim. Ən çox Gəncədəki Qarabağa Yardım Komitəsilə danışırdım. Onlara yalvarırdım ki, Xocalı çox ağır vəziyyətdədi, ora vertolyot göndərin. Bildirirdilər ki, "Gözləyin, Xocalıya vertolyot uçacaq". Saat 17:00-dı, hava qaralıb, amma belə havada vertolyot uçacaq deyirdilər. Beləcə hər gün aldanırdıq. Bir gün naəlac qalıb Ağdam rayon Polis İdarəsilə əlaqə saxladım. Dedim ki, siz də lazımi yerlərə xəbər verin, Xocalıya kömək etsinlər. Aradan yarım saat keçəndən sonra yenidən zəng edib nəticəni öyrənmək istədim. Ordan mənə bildirdilər ki, "nə olub, xəbər verəcəyik də". Beləcə, Xocalı can üstündə, Ağdam isə qış yuxusunda idi. Hər dəfə əlaqə saxladığım yerlərdən "gözləyin, vertolyot gələcək, kömək edəcəyik"- sözlərilə başımızın altına yastıq qoydular. Yaxşı yadımdadır, 1990-cı ildə Ağdamdakı meydanda nümayiş keçirilirdi. Qarabağ Təşkilat Komitəsinin sədri V.Polyaniçko da orda idi. Mən ona yaxınlaşıb rus dilində "Koqda budet gtomu koneü?" sualı ilə müraciət etdim. Nəhəng, irigövdəli, ucaboylu Polyaniçko sakitcə əlini çiynimə qoyub "Vse budet xoroşo" dedi. O təkcə mənə yox, sual verənlərin əksəriyyətinə eyni cavabı verirdi. Nə Arkadi Volski, nə də Viktor Palyaniçko dövründə yaxşılığa doğru heç nə dəyişmədi. Bunu heç vaxt unuda bilmirəm. Xocalıda dəhşətli faciə baş verməzdən iki saat öncə Prezident Aparatının səlahiyyətli nümayəndəsi Musa Məmmədov komandası ilə çıxıb getmişdi. Meşə ilə Ağdama pənah gətirən yaralılar Mərkəzi Xəstəxanaya yerləşdirilmişdi. Mən də Ağdam Mərkəzi Xəstəxanasının 1 korpusunda olan xocalıların yanına getmişdim. Birdən Ali Sovetin sabiq sədri Tamerlan Qarayevin gəlməsi xəbərini eşitdim. O, dəhlizin yarısına çatanda camaat belə qışqırdı: "Bizi bu vəziyyətə qoyan sizin kimilərdi. Çıxın gedin burdan!" Tamerlan Qarayev gəldiyi iki nəfərlə birlikdə geriyə dönərək çıxıb getdi"...

...1992-ci il yanvarın 28-dən soyqırım baş verən günədək Xocalıya cəmi bir "Mİ-26" nəqliyyat vertolyotu uçmuş, 1992-ci il fevralın 13-də 300-dən çox dinc sakini qəsəbədən çıxarılmışdı. Dəfələrlə vertolyot üçün müraciət edilsə də MDB hərbi vertolyot eskadrilyasının komandiri Zolotuxin Zaqafqaziya hərbi dairəsinin qadağasına istinad edərək Xocalı şəhərinə vertolyot göndərməkdən imtina etmişdir. Xocalı şəhərinin sabiq baş memarı belə deyir: "1990-cı ilin oktyabr ayı idi. Baş nazirin birinci müavini Zülfü Hacıyev məni bu vəzifəyə təyin etmişdi. Xocalıya gəldim. Sabiq icra başçısı Elman Məmmədovla görüşdüm. Sonra geri qayıtmaq üçün Xocalı aeroportuna gəlib bilet alarkən ermənilər məni dövrəyə alıb tutmaq istədilər. Bu vaxt Xocalı aeroportunun milis əməkdaşları sayıqlıq göstərərək mənə köməklik etdilər. Ermənilərin bu həmləsi baş tutmadı. Bilet alıb təyyarəyə oturdum. Təyyarə bir saat gecikdi. Bu vaxt Təşkilat Komitəsinin sədri Viktor Polyaniçko da gəldi. O da Bakıya uçurdu. Xocalı aeroportunda milliyyətcə erməni olan bir nəfəri yanına çağırtdırdı və dedi: "Gedin sizinkilərə deyin ki, heç nədən narahat olmasınlar. Hər şey qaydasındadı. İşinizlə məşğul olun". Aradan bir neçə ay keçdi. Xocalı aeroportunu Azərbaycanlıların nəzarətinə verdilər. Qəribədir ki, Polyaniçkoya şikayət edəndə ki, ermənilər maşınları daş-qalaq edir, kəndləri atəşə tutur və sairə, o, "Gedin siz də edin" söyləyirdi. Xocalı faciəsi baş verdikdən sonra Ağdam AXC-nin sədri Allahverdi Bağırov 1117 nəfəri əsirlikdən azad edir, 370 nəfərin isə meyidini ala bilir. Bu, atəşkəs elan edildikdən 3 gün sonra baş tutur. Bu iş Əskəran milis şöbəsinin rəisi Balasanyan Vitaliklə Allahverdi Bağırovun danışıqları əsasında həyata keçirildi. Bu günə kimi Xocalı Soyqırımını törədən 51 zabit və gizirin heç biri cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmayıb. Onlar heç İnterpolda da axtarışa verilməyib.

366-CI MOTOATICI ALAYIN XOCALI ƏHALİSİNƏ QARŞI SOYQIRIMDA İŞTİRAK EDƏN ZABİT VƏ GİZİRL RİNİN SİYAHISI:

1. Zarviqorov Yuriy Yuriyeviç - Qazaxıstanın Cambul vilayətinin Luqovaya stansiyasında anadan olub, 366-cı motoatıcı alayın komandiri, polkovnik;
2. Çitçiyan Valeriy İsaakoviç - 366-cı motoatıcı alayın 1 saylı batalyonunun qərargah rəisinin müavini, mayor;
3. Ayriyan Vaçaqan Qriqoryeviç - alayın kəşfiyyat rəisi, mayor;
4. Ohanyan Seyran Muşeqoviç - alayın 2-ci batalyonunun komandiri, mayor;
5. Arutyunov Aleksandr Aleksandroviç - 2-ci batalyonun komandirinin köməkçisi, mayor;
6. Akopyan Nerses Qrantoviç -1-ci batalyonun 2-ci rotasının komandiri, baş leytenant;
7. Arutunyan Vladislav Vladimiroviç -2-ci batalyonun komandiri, kapitan,;
8. Bəyləryan Armen Volodiyeviç -1-ci rotanın texniki, praporşik,;
9. Ayrapetyan Vaçik Qurgenoviç - 3-cü rotanın starşinası;
10. Mirzoyan Vaçik Qranoviç - 4-cü rotanın starşinası;
11. Şixanyan Andrey Artyuşeviç - 1- ci batalyonun təşkilat üzrə komandiri;
12. Xaçaturyan - 6-cı rotanın starşinası;
13. Abramyan V.V - 2-ci batalyonun böyük texniki, praporşik;
14. Bəylərуan Sergey Yurikoviç - 2-ci batalyonun vzvod komandiri, praporşik;

15. Danilyan Armen Barinoviç - 7-ci rotasının starşinası;
16. Avanesyan - 2-ci batalyonun böyük texniki;
17. Zaxaryan - zenit vzvodunun komandiri, praporşik;
18. Boqdarasyan Valeriy - tank rotasının starşinası;
19. Kisəbəyyan Qriqoriy Akopoviç - rabitə rotasında vzvod komandiri, gizir;
20. Arustamyan - rabitə rotasında böyük texnik;
21. Amelyan Qarik - yeməkxana rəisi, praporşik;
22. Avanesyan Robik - ərzaq anbarının rəisi, böyük praporşik;
23. Arutunyan Kamo Ravaeloviç - təmir rotasında vzvod komandiri, praporşik;
24. Musaelyan - təmir rotasında vzvod komandiri;
25. Sarkisyan Aleksandr - təmir rotasında böyük texnik, praporşik;
26. Osipov Yuriy - raket artileriya anbarının rəisi;
27. Simonyan Valeriy - maddi təchizat rotasının starşinası;
28. Pertosyan Aşot - məxfi hissənin rəisi, praporşik;
29. Nabokiy Yergeniy -3-cü batalyonun komandiri, mayor (arvadı erməni);
30. Lixodey İqor İvanoviç - artilleriya divizonunun komandiri, kapitan;
31. Miroşniçenko İqor - maddi təchizat rotasının komandiri, baş leytenant;
32. Kuznetsov Andrey - kimyavi müdafiə rotasının komandiri, leytenant;
34. Qardaş Viktor -tank rotasının komandiri, baş leytenant,;
35. Balyazin - tank rotasında vzvod komandiri, leytenant;
36. Mirheydərov - 3-cü batalyonun 7-ci rotasının komandiri, baş leytenant;
37. Fotimski - 2-ci batalyonun 3-cü rotasının komandiri, kapitan;
38. Buqayenko - 2-ci batalyonun 4-cü rotasının 3-cü vzvodunun komandiri, leytenant;
39. Potapov - 2-ci batalyonun 4-cü rotasının komandiri, kapitan;

40. Krut - 2-ci batalyonun 6-cı rotasının komandiri, kapitan;
41. Cavintsev - 2-ci batalyonun 4-cü rotasının komandiri, leytenant;
42. Dobranski - 2-ci batalyonun 4-cü rotasının kəşfiyyat vzvodunun komandiri, leytenant;
43. Bobolev - 2-ci batalyonun qərargah rəisi, kapitan;
44. Minin - 2-ci batalyonun komandirinin müavini, kapitan;
45. Tevosyan - 2-ci batalyonun 5-ci rotasının komandiri, kapitan;
46. Boqaçev - 3-cü batalyonun zabiti, baş leytenant;
47. Kurçatov - 3-cü batalyonun zabiti, baş leytenant;
48. Maftullin - 3-cü batalyonun zabiti, baş leytenant;
49. Kuzmanoviç - 3-cü batalyonun zabiti, baş leytenant;
50. İvanov - 3-cü batalyonun zabiti, kapitan;
51. Matveyev - 3-cü batalyonun artilleriya divizyonunun komandiri, kapitan.

Xocalı istintaq qrupunun məlumatı

"366-cı alayda xidmətdə olmuş sıravi əsgərlər Y.N.Lyakoviç, A.A.Bondaryev, İ.A.Yurkovun ifadələri ilə müəyyən edilib ki, alayın zabitləri Mirxaydarov, Boqaçov, Kurçatov, Matfullin Malıbəyli kəndinin işğalında hərbi texnika ilə iştirak ediblər. Gecə reydlərinə 12-dən çox PDM gedirmiş. Zabitlərdən Ohanyan, Ayrapetyan, Plotnikov, Yefimov, Matveyev, Tevosyan azərbaycanlılara qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak ediblər.

Cinayət törətmiş ermənilər, 366-cı alayın zabit, gizir və əsgərləri respublikadan kənarda olduğundan onların haqqında tam və ətraflı məlumat toplamaq, məsuliyyətə cəlb etmək mümkün olmayıb. Ona görə də Xocalı şəhər əhalisinə qarşı soyqırım etmiş cinayətkarların beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən mühakimə

olunması üçün tədbirlərin görülməsi zəruridir. Soyqırım cinayəti bəşəriyyətin qanunlarına qarşı yönəldiyinə görə dəfələrlə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən çıxarılmış qərarlarla mühakimə olunur. BMT-nin Baş Məclisinin 09.12.1948-ci il tarixli 260 A saylı "Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəza barədə" Konvensiyasının 2 maddəsində hər hansı milli qrupun tam və qismən məhvinə yönəldilmiş hərəkətlər soyqırım hesab olunur. Konvensiyanın 10-cu maddəsinə əsasən "bu və ya digər dövlətin soyqırımının da məsuliyyəti barədə mübahisələr, mübahisə edən tərəflərdən birinin tələbilə beynəlxalq məhkəməyə verilə bilər. Bundan başqa BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən xüsusi yaradılmış Beynəlxalq Tribunal da Xocalı əhalisinə qarşı törədilmiş soyqırım cinayəti barədə materialları icraatına qəbul edə bilər".

Ağdama dünyanın bir sıra yerlərindən axışıb gələn jurnalistlər Xocalı faciəsini işıqlandırmaq üçün könüllü qrup təşkil etdilər. Fevralın 28-də onlar Xankəndinə yola düşdülər. Amma bu qrupda nə azərbaycanlı, nə də türk jurnalisti vardı. Əvvəllər Xocalıda olmuş "Vaşinqton Post" qəzetinin müxbirinə (təəssüf ki adını xatırlaya bilmirəm) onlarla getmək istədiyimi bildirdim. Dedilər ki, biz bu işi könüllü təşkil etmişik. Türklərin təhlükəsizliyinə təminat verə bilmərik. O gün çoxsaylı doğmalarımın nə öldüsü, nə də qaldısı barədə məlumat ala bilmədim. Həmin qrupu Ağdamın Qaraağac qəbiristanlığında 366-cı alayın komandiri Zavruqorovun göndərdiyi hərbi maşının sürücüsü qarşılayıb Xankəndinə aparmışdı. Çox təəssüf ki, ora gedən jurnalistlərin heç də hamısı Soyqırımla bağlı həqiqəti yazmadılar. Biz informasiya blokadasına düşdük. Dunyanın elektron poçt markalarında erməni əsgərlərinin öldüyü nümayiş etdirilirdi. Bir vaxtlar Xocalıda tez-tez olan "Amerikanın səsi" radiostansiyasının reportyoru Tomas Qolts həyat yoldaşı Hicrəti xanımla Ağdama gəlmişdilər. Onlar da bu faciəni işıqlandırmaq üçün Xankəndinə getməli idilər. Lakin Tomasın dediyinə görə, Hicrəti xanım bu hadisədən çox qorxmuş və özünü pis hiss etdiyinə görə gedə bilmədi. Sonra Tomasla görüşəndə mənə bunları danışdı: "Xocalının içərisindən keçib Xankəndinə getdim. Şəhərdə törədilən vəhşilikləri öz gözümlə gördüm. Yolun yaxınlığın-

da bir mağaza vardı. Ordan adamlar içki alırdı. Mən də aldım və bir gün meh-manxanada qalıb işlərimi bitirib, geri qayıtdım".

Yer üzündə tarixi bir şəhər vardı. O, Yer üzündən silindi. Təkcə Tomas deyil, obyektiv mətbuat orqanları bu soyqırım barədə həqiqəti yazmışdılar. Bunlardan "Tayms", "Sandi Tayms", "İzvestiya" qəzetlərini, "Amerikanın səsi" radiostansiyası-nı göstərmək olar. Xocalı qırğını haqqında Tomas Qolts 27 fevral tarixində dünya üzrə eksklüziv material kimi "Vaşinqton Post" qəzetinin daxili səhifəsinlə verib. O zaman Azərbaycana dünyanın 32 ölkəsindən 47 jurnalist gəlmişdi. Təəssüf ki, 3 gün ərzində nə Türkiyə, nə də Azərbaycan jurnalisti reportaj hazırlaya bilmə-mişdi. Çingiz Mustafayevin və digərlərinin çəkdikləri materiallar gecikmişdi. Ən pisi isə o idi ki, çəkilən materialları kimisi alır, kimisi isə satırdı. Şıdırğı alver ge-dirdi. O gecə yurd can vermiş, insanlar isə şəhid olmuşdu...

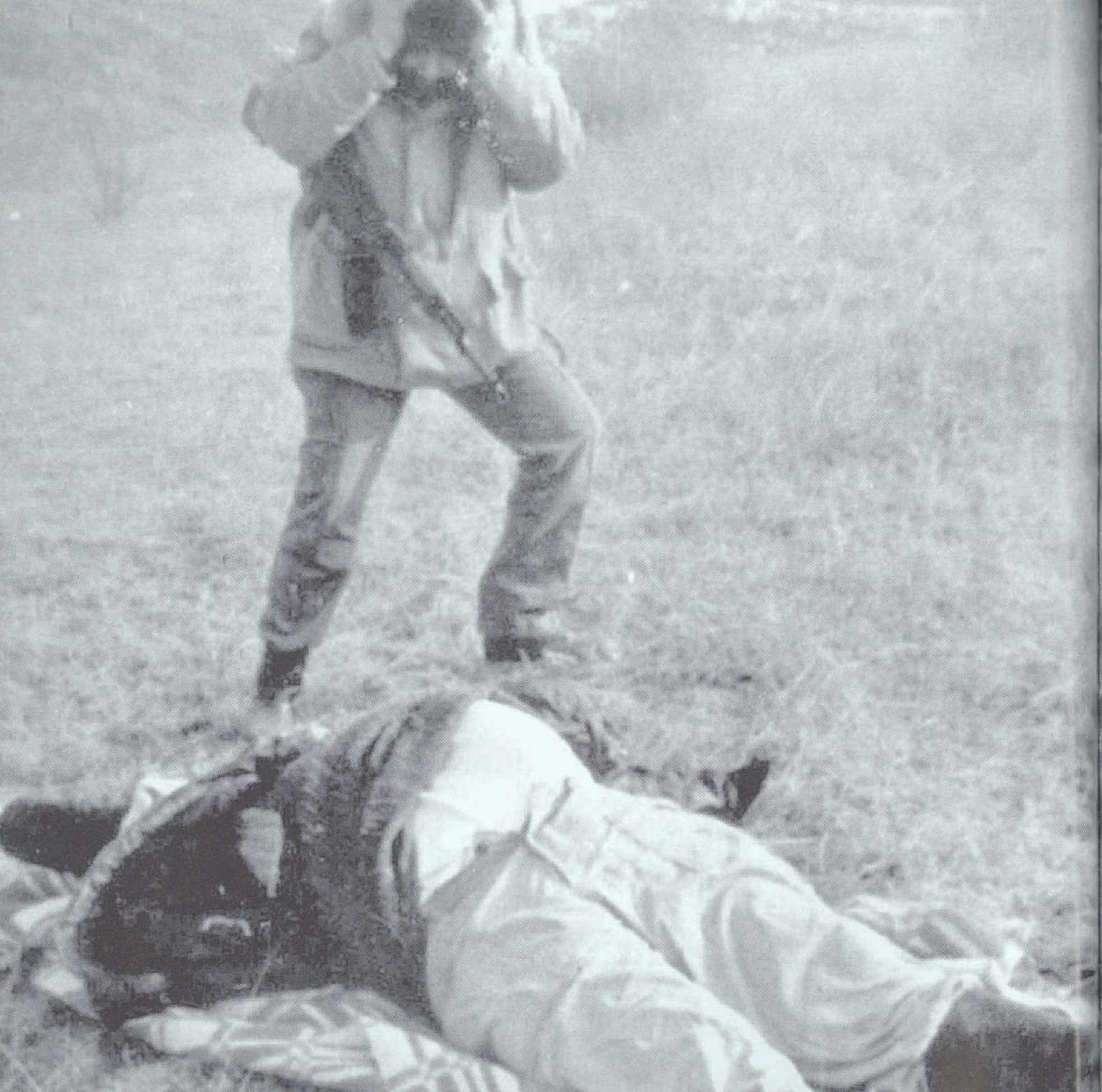

SARIYYA MUSLUMGIZI

0000001379
64376

WORLD SHOULD NOT KEEP SILENCE

Baku - 2014

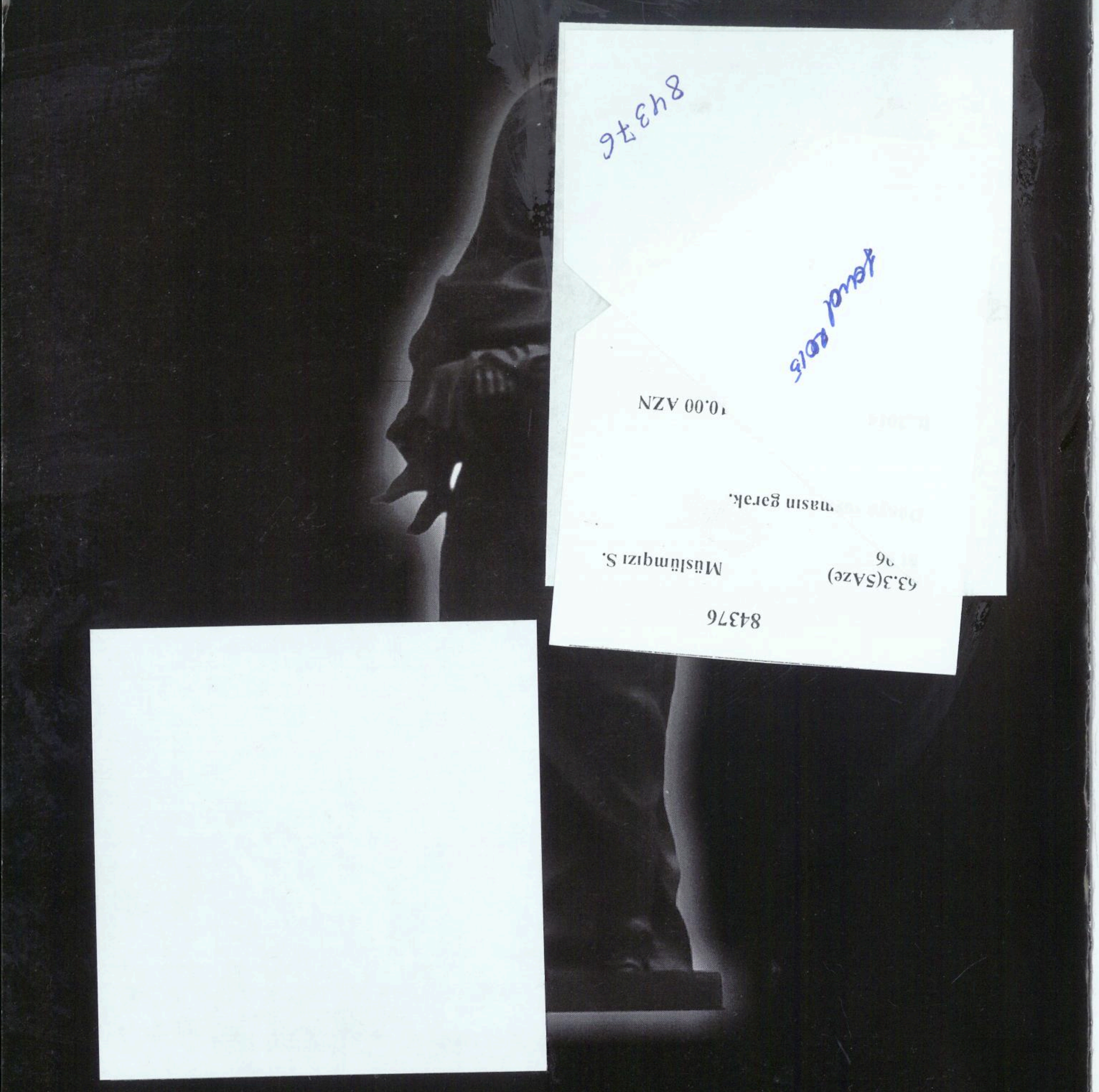

84376
63.3(5Aze)
Müslümqızı S.
10.00 AZN

SARİYYA MUSLUMGIZI

WORLD SHOULD NOT KEEP SILENCE

Bakı - 2014

Az2
2014
S 63
BBKC 63

World should not keep silence, Sarıyya Muslumgızı

(Azərbaijan and english) Baku, "YAZICHI" publishing house - 2014, 84 page.

"Justice for Khojaly" project

Sariyya Muslimgizi is one of the famous faces of our modern literature. This masterpiece written based on Khojali massacre resembles her patriotic heart.

The book is publish by "Promotion of armenian agression" Public Union with the financial support of The Council on State Support to NGOs under the auspices of the President of the Republic of Azerbaijan.

Director of publishing house:
Shamsi VAFADAR

Editor:
İmran BADIRKHANLI

Translators:
Narmin ABBASOVA,
Adila AGHABAYLİ

Computer design:
Alasgar GARAMAMMADLI

S 5204000251 - (004) / M - 656 - 2014

©YAZICHI

WORLD SHOULD NOT KEEP SILENCE

(Description of the events without reference belongs to the author)

...Our village was surrounded with Khojaly and Ilisu Rivers with limpid water, where even the stones at the bottom were visible, from left and right sides, Boz Mountain was on the top and there was also Katik forest. In spring, "sea of poppies" was waved in the slope next to this forest. Birds were warbling, orioles and turtle-doves used to perch to the balcony of our house. I used to wake up with the warble of the nightingale in the mornings. The roses, many-colored flowers of lilac bush used to bloom in the yard. We also had lilac bush in our yard. Its odour was spread everywhere in the yard. Our village was miracle with its spring and winter. People had love of lfe and willingness to live. Everything was wonderful. Until 1988 year....

... That cold day of February, exactly, on 13 February, the news was spread that Armenians were again fighting for land. Old grandmother Sona who witnessed fight between Armenia and Muslims in the beginning of the XX century was shaken by this news. The face of old woman, who was taking water from the "Russian" spring near the school, turned pale. A full can of water felt to ground from her hands. The grandmother Sona raised her hand to the sky and prayed to God: "Almighty, save us from this disaster. Each time, when these unbelievers begin to land fight, blood flows out of water. " and looked at the can which felt to the ground. Children who got out from the school gathered on the grandmother Sona's head and asked: "What does unbeliever mean, grandmother Sona?" But, the grandmother Sona was looking to the children face with confusion. Hardly, she came to herself and said: "My dear child, unbelievers are Armenians. They, again ask for land. They do not have had enough." This time, red

"Moskvich" belonging to the former head of executive E.Mammadov was seen in the middle of the village. The buttons of his coat were broken. Later, it came out that Armenians insulted a group of our educated men and rended their clothes at the meeting in Asgaran. They hardly escaped from that uncontrollable mass. This event happened in front of the law enforcement bodies. Since then, rallies and demonstrations was lauched in Asgaran, Khankandy. I should remind that the conflict which started with beating of a group of Azerbaijani youth in Sirkhavand village of Aghdara region in January 1988 was still continuing. Armenians living in Aghdara region said: "this is the region of Armenians; Turks must leave this land".

... In 1988, our cognates living in Armenia moved to Azerbaijan. Those who came to Khojaly were settled in the schools, and cultural centers. 25 January of same year, the first Azerbaijani refugee group was seen in Gafan and Mehri regions. On 13 February 1988, Armenians first meeting started in front of the building of Provincial Party Committee in Khankandy. "Krunk" (Crane) organization was more active in that meeting where 400 people were involved. That organization was led by real owner of stone and marble quarry of the region, and nationalist A. Manucharov. Meetings were held even in very cold, frosty and snowy weather. Women were going to the meeting with strollers. Their slogan was "Daghlig-Garabagh shall unify Armenia". Armenians living in Daghlig-Garabagh were thronged to the streets and squares for unification of Daghlg-Garabagh to Armenia, and cried "Miatsum" (Unification) all day long.

I remember very well that Armenians whom once we knew admitted that they were forced to attend at the rallies and the demonstrations. Those who did not want to go were beaten, insulted and abused. They also noted that what they would get if Daghlig-Garabagh is unified either to Azerbaijan or Armenia. "Do not we live well now? God damn those who started this conflict." However, they could not hide their fear even while saying these words.

On 20 February 1988, an extraordinary meeting of DGAR was held. The rallies with participation of 3 thousand Armenians were continuing in front of the

building of provincial party committee in Khankandy. First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan Kamran Baghirov, who attended at the provincial party committee, did not allowed to made speech even though he wanted to express his opinion. It was planned to bring Kamran Baghirov in front of the protesters and to force him to sign the document on unification of Daghlig-Garabagh with Armenia by blackmailing him with Armenian women who were already tought what to say and to do. Understanding such defamed intent, Kamran Baghirov's assistant Sahib Guliyev took out the Azeraijan state leader from that meeting. They came to railway station in Khankandy.

When Kamran Baghirov was hopelessly at the railway station, Armenian deputies of the region signed the decision on unification of Daghlig Garabagh Autonomous Region to Armenia. That decision was sent to Baku, Erevan and USSR Supreme Soviet. That day, hope of Khojaly people, as well as Azerbaijanis living in Daghlig-Garabagh became empty. Elders shaked their hands and said: "this dough will need much water". The only hope was God. People lost their interest in the field husbandry, and did not want to do any work. Rallies, demonstrations were gaining the wide scope. The rallies did not stop in regions and settlements of Daghlig-Garabagh. The speeches of Zori Balayan, Silva Kaputikian strained the demonstration even more. Silva Kaputikian told: "Even if instead of water of the rivers of Daghlig-Garabagh, milk will flow, we do not want it to remain in the composition of Azerbaijan." Zori Balayan's book named "Fire" were pouring oil on the flaming fire. Khojaly situated in area which was surrounded with Armenians' settlements. Highway leading to Askaran and Khankandy passed through Khojaly. Military equipment and supplies were transported to Khankandy with this highway every day. People, who believed to the power of valiant Soviet Army, hoped that this conflict would be solved sooner. They watched the news at AzTV, and applauded the speeches of our announcers saying that "Daghlig-Garabagh is the integral part of Azerbaijan and will remain its' integral part". They also believed that those Armenians who participated at the rallies would be punished.

The rallies and demonstrations which launched on 13 February 1988 did not stop even for a day. On 21 February, the Political Bureau of Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union held debates regarding the events in Daghlig-Garabagh. On 23 February, Demichov, Bobrov, Mikhaylov and other under the leadership of G.P. RAzumovski, the secretary of Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union visited Khankandy. They held bureau and plenary meetings of Party Committee of DGAR. The first secretary of the provincial committee B.Gevorkov was dismissed from his position at the meeting. Chauvinist, the organizator of the meetings G.A. Pogasyan was appointed to his position.

Addition:

I shall note that the former secretary Bahadur Rzayev adopted the daughter of his friend who died at the Great Patriotic War, later that girl married with Gevorkov. So, Gevorkov was not very cruel to Azerbaijanis during his post.

As the official Moscow did not take strict measures against the violation of sovereign rights of the Azerbaijan Republic, Azerbaijan people was in great excitement. Spontaneous demonstrations, protests were held in Azerbaijan. Azerbaijanis living in the conflict zone protested to the separation movement of Armenians. Even on 22 February, they made a march to Daghlig-Garabagh in order to prevent the conflict in the Lower Garabagh under the insturction of Baku. Those unarmed protesters were stopped. That day, I was in Askaran. Many people gathered in front of the Askaran provincial Party Committee and held rally. Pupils of Askaran secondary school were also involved to these rallies. Armenians holding the posters shouted "Miatsum (Unification)!" At that moment, the news came to Askaran that some people wanted to attack Askaran from Aghdam. People were alarmed. Firstly, I could not understand what was happening. Our fellow countrymen working at the office and institutions did not know what to do and were all in agitation. "Our people are coming to Askaran from Aghdam. There will be bloodsed." - saying these words they tried to escape.

The nurses could not find time to take off their white smocks. They were running to the vineyards stretching from Askaran to Khojaly. Then, Armenian villagers attacked Askaran with fowling-piece, hooks and axe. Armoured mchine of the Regiment No. 366 of Khankandy and their forces came next to the gas station. There I witnessed how the Soviet Army supported not us but Armenians. Snipers took their place at the roof of the buildings. Ali and Natig who came to Askaran from Aghdam without arm were killed savagely ont hat day, on 22 February 1988. Nineteen people were wounded. First blood was shed as a result of this conflict. The then Soviet leader M. Gorbachev and USSR Procurator-General Komuzev demonstrated their Armenian position and did not punish those who killed these two Azeri sons. They were satisfied with condoling of the family of these two guys.

In 1988, the USSR administration showed its double position regarding the Daghlig-Garabagh conflict. The USSR administration tried to form such image as if Azerbaijan and Armenia is the same for the USSR. The mass media paid much attention to the Daghlig-Garabagh conflict. I shall note that where the roads which were dusty and dirty started, Azerbaijanis lived in those areas. There were not school, medical facilities in some of the villages of Daghlig-Garabagh where Azerbaijanis lived. When these events occurred, the first secretary of Communist Party of the Soviet Union M. Gorbachev made the separatist Armenians same with Azerbaijanis who defended their rights. He tried to convince people of Armenians demonstrations and rallies were held to solve problems in the Daghlig-Garabagh Autonomous Region. Unfortunately, when fund is allocated to solve these problems in Azerbaijan, the villages and settlements where Azerbaijanis lived were forgotten. In these events which began from 1988, not the will of Azerbaijanis, but the desire of the Armenian separators was taken as a basis. Armenians committed crime against Azerbaijanis living in Sumgayit city. On 28 February 1988, Edik Grigoryan, who was Armenian but presented himself as Azerbaijani, did another disgusting procovation. Armenians benefitted

from the spontaneous demonstrations of our countrymen who exiled from Armenia to Sumgayit. The TV channels tried to declare world that this conflict is of religious character. As a result of tragedy, 26 Armenians and 6 Azerbaijanis were killed. 200 apartments were robbed. Tens of buildings, buses and cars were burnt. The program that Armenians about this tragedy was broadcastied in TV channels of the foreign countries. They were able to form negative opinion in the international community about Turks. I remember that after this event, a monument was erected on memory of Sumgayit victims in Khankandy. Armenians living in Dagligh-Garabagh put flowers in front of that monument and promised that "This blood will be avenged." That day, Armenian women who visited that monument wore black. After Sumgayit event, Anti-Turk movement had launched. Armenians working in offices and institutions in Khankandy, Askaran, Hadrut and Mardakert dismissed Azerbaijanis from work. Azerbaijanis living in Armenia were exiled from their lands. 225 people were killed, 1200 were wounded. Hundreds of Azerbaijanis were tortured. 230 thousand of our countrymen moved to Azerbaijan from 185 Azerbaijani villages in Armenia. Again, Moscow and the international community did not stand on the right side. Azerbaijanis who worked in Daghlig-Garabagh in hard works were dismissed from work without having their salaries. The situation had become more aggravated in Daghlig-Garabagh in March, 1988. On 6 March, DGAR held a meeting. Extract from decision passed by Armenians of Daghlig-Garabagh: "The name of Daghlig-Garabagh Autonomous Region shall be changed to Daghlig-Garabagh Armenian Autonomous Region. The main language will be Armenian in the region".

Addition:

The events held in Khankandy were always in the Armenian Language. When we were called to these events, we were obliged to listen to the speeches in Armenian language. Notwithstanding that Daghlig-Garabagh was the integral part of Azerbaijan. Azerbaijanis, Russians also lived there. In such events, when any of Azerbaijani stood up to protest and to leave the meeting, they obviously

said: "Those who do not like may go". We wrote exclamation letters to Baku, to competent bodies, and the Ministry of education many times. However, these exclamation letters were forwarded to the Armenians official from Daghlig-Garabagh.

As soon as Daghlig-Garabagh problems occurred, the life condition of the mixed families became very hard. Armenians, who once declared family of Ararat Grigoryan, the teacher at the faculty of Language and Literature at the Khankandy Pedagogical Institute, and his wife Raya Babayeva as the international family, lynched them. I should remind that Ararat Grigoryan and Raya Babayeva studied at the same university. I remember well that A. Grigoryan used to say to his students: "I wish I was Turkish." After the Dagligh-Garabagh events, A.Grigoryan died, and R.Babayeva worked as an announcer ath the Khankandy radio station.

Addition:

The foreign journalist who visited Khankandy after 25 years met with Raya Babayeva and took an interview. R.Babayeva introduced herself as Rahila Ibrahimova and said that she works in the post office. She said that her wife died as a result of hail and she had only cousin with whom she met in Georgia and every time informed about that to Daghlig-Garabagh Security Department. "The executive of that Department told me that I did well." I should remind that R.Babayeva is from Fatmayi village of Baku. In her interview to the journalist, she said: "I will never visit the graves of parents in Fatmayi."

This is the bitter fate and tragedy of the international family! R. Babayeva had two children. Her daughter's name was Susanna...

According to the unofficial statistics, those days, if there were approximately 150 thousand Armenian women living in Daghlig-Garabagh, Azerbaijani women like Raya may be counted by finger.

Khankandy Pedagogical Institute terminated its activity under the Decision 1208 dated on 14 October 1988 by the Council of Ministers of Soviet Union.

Azerbaijani teachers working there were abused and fired from the work. Sometimes it is said that if these events were prevented in time, that is, if the march of Azerbaijanis to Daghlig-Garabagh was not prevented, the Garabagh problem would be solved long ago. I would like to bring one fact into your attention. I went Askaran due to my work. Armenians working at the offices and institutions were holding demostrations in front of the building of committee. There were pupils among the demostrators. They were shouting "Miatsum" and cheered.

When the Daghlig-Garabagh conflict began, Armenians living there brought into attention their hard socio-economical conditions. However, there were modern schools, offices and institutions in the villages and settlements of Khankandy and Daghlig-Garabagh where Armenians lived. We often used to go to sport competitions and friendly matches which were held in the neighbor village where Armenians lived. We did it every year as a tradition. There was modern two-storeyed school with wide gym in Armenian's Noragun (Tazakend) place which once was the land of 46th noblemen of Khojaly Allahverdi and Gahraman. We used to stare to that school with jealously every time when we visited that village. Our school was old and not-repaired. The lessons were held in two shifts. When the Daghlig-Garabagh conflict began, the social and economic welfare of Armenians was high in comparison with Azerbaijan, Armenia, and even the general indicators of the union. Finally, the Armenian nationalists did not hide their nasty intentions. Their aim was to unify with Armenia. I remember well enough that the Armenian masters who came to our village to work as carpenters and builders did not refrain to call our village as "little Hayastan". In the mids of the winter, they looked at the yield in the plantation and used to say: "this land is gold, it is irreplaceable". As the Daghlig-Garabagh conflict continued, people's hope was also finishing, every day there was new news. The visit of "seniors" from Russia to Daghlig-Garabagh was not interrupted. However, Azerbaijanis living in Dagligh-Garabagh did not lose their hope on solution of this conflict. However,

the elders said that "The conflict will continue, unless Russia supports it. If they want they can show Armenians their place." The youth did not believe to these words. On March of 1988, the USSR government passed a special decision on acceleration of social and economic development of DGAR and it was required to separate Daghlig-Garabagh from the subordination of Azerbaijan Soviet Republic. Daghlig-Garabagh had exclusive rights. Fund was allocated. The solution of problems regarding the region was entrusted to the ministry and bodies of the central government. Azerbaijanis working in shoe and silk factories, offices and institutions in Khankandy were abused and dismissed from work without paying their salaries. On 14 May 1988, the rally was held in Shusha with participation of 5 thousand people. They put forward the requirements on returning Azerbaijanis to their workplaces, and to put an end to the separation movement of Armenians. However, on 16 May, Armenians beat, abused and withdrew the hundreds of Azebaijanis living in Khankandy. All this caused to the demonstration held by the youth, students, and educated persons in Baku in 16-17 May, 1988. The comings and goings of Azerbaijanis to Khankandy, Askaran, as well as villages and regions of Daghlig-Garabagh Autonomous Region where Armenian lived were interrupted completely. There was a club in the top of the village and a shop in the middle. Village people used to gather either in the club or in the shop to discuss the Daghlig-Garabagh problem. Those who witnessed the war between Armenia and Muslims, that is, old grandmother Manzar and Madina, Safiyar's son Museyib, the uncle Rahim, the aunt Immi used to say that this problem would not be solved without bloodshed. The middle-aged people used to refuse saying that "Soviet government supports us" and believed that this conflict would be finished in piece. Leaning to the walking-stick and looking to the planes flying 5-6 times a day in the sky, the uncle Rashid, who lost his foot at the Great Patriotic War, used to say: "As you see, the weapons which are transported in these planes will come down t our head one day. We died for the victory of Russia. Many men of our village died on that battle. Those who stayed alive are

invalids like me". The uncle Rashid's neighbor the uncle Saday was good-looking man. When people were asking him about this problem, he smiled and said that "Do not pay attention to the battle between Armenia and Muslims of that time. Then our village was very small. But now, it is big enough". The uncle Saday was lost on that night...

Many years, Armenian chauvinists did not stop their policy on separation of Daghlig-Garabagh from Azerbaijan. While the armoured machines, military supplies were sent to Daghlig-Garabagh from Armenia and Russia, while they settled the military base in this region, we were busy with large-scale constructions. Workers were flowing to Khojaly from the regions. In a very short period, Building Construction office No. 1 in Baku built 5-storeyed building in the settlement. They built one-storey houses which are reached to place named 86. The silk factory was construced and gave into exploitation. People working in the state bodies, the head of executive, the procurator's office, "Voice of Khojaly" editorial office worked in the newly constructed buildings. Briefly, the life was in full swing. People had love of life, and love to live. Meskhetian Turks exiled from the villages of Daghlig-Garabagh, Khankandy, as well as Fargana city of Uzbekistan moved to Khojaly. Khojaly's Gala valley situated in the settlement named as University which located at the top of the village. Many contributions were made for Khojaly. But nobody thought about the protection and defence of Khojaly which was surrounded with Armenian settlements. Our countrymen who were exiled from the silk factory in Khankandy were working in the silk factory built in Khojaly. A carpet shop was opened in Khojaly as well. Beautiful carpets were woven here. The first Secretary of Central Committee of Communist Party of Azerbaijan Ayaz Mutellibov held a meeting with village people at that Silk factory. He said in his speech: "Armenians are guest, but we are the occupants of this land". However, every day, every hour was passing in fear. Azerbaijanis were taken hostage, were beaten and abused.

On 12 January, 1989, Supreme Soviet of Azerbaijan USR passed decision on application of special management form in the Daghlig-Garabagh Autonomous

Region. According to that decision temporary Special Management Committee (SMC) under the governance of Moscow was established. Arkadi Volski, who supported Armenians, and was the representative of Moscow in Khankandy, was appointed to the head of the SMC. There were 5 Russians, 2 Armenians and 1 Azerbaijani working in the committee. The situation was worsed after the establishment of the committee. However, there were many people in our village who met Arkadi Volski with flowers and believed that the conflict would be solved sooner. At that meeting, A. Volski criticized separatism, and promised that he would do his best to solve this conflict. As soon as this committee was established, Azerbaijani laws were not applied anymore. Daghlig-Garabagh Autonomous Region was separated from Azerbaijan and was given to the discretion of Russia. Armenians gained more opportunity. All day long, the military supplies were transported to Khankandy from Erevan by plane and helicopters.

... The village used to revive when autumn came. Khojaly people used to gather their field and make preparations for winter. The weddings were held till winter. The life was in full swing. But, this autumn was not like previous ones. Nobody wanted to work. Missile which was shot from Bozdag Mountain near Noraguh village felt to the uncle Latif's yard at the beginning of September 1991. That night, Zahid who newly married lost his life. Uncle Latif died. Reyhan who was bride for two months left alone. As Building Construction office No. 1 and other institutions which were engaged in construction left the settlement, this caused to despondence. It seemed that everybody despaired from Khojaly. Plane An-2 flying from Kojaly to Yevlakh was shot in Askaran on 21 October 1991. The helicopter MI-8 was shot in Garakend on 20 November 1991. Kamil Mammadov, who worked on the position of operating officer in the Division of Criminal Investigation at the Police Department of Khojaly Airport, said:

"On 15 November, 1991 at 4 o'clock, Deputy Comandant Colonel of Daghlig-Garabagh Region Polozov and one of the members of Organizing Committee Radayev came to Khojaly by helicopter. Colonel Polozov told me that

the representatives will come from Baku, they will hold negotiations, and if they do not agree, then the situation will become aggregated. On 16 November, I phoned to the Ministry of Internal Affairs, to Supreme Soviet to know who is coming. I could not get any information even though I phoned many times. On 16 November, the helicopter Mi-8 which flew from Khankandy after 11 o'clock escaped while flying to Askaran. The helicopter of the former Ministry of Internal Affairs transported the passengers from Khankandy to Erevan. I informed about this the Organizing Committee. Ar around 5 o'clock two helicopters were seen from Askaran. One of them flew to right side of Khojaly to Hasanabad, and other flew to Nuragun (Takanad) and landed in Dashbulag village. At around 5 o'clock, someone with surname Mammadov from the Aghdam Organizing Committee phoned me and asked whether the helicopter landed or not. I said him flight and landing directions of the helicopters. Later, I heard on radio news that the helicopter MI-8 bursted near Garakand of Martuni region. I should remind that it was supposed that the Colonel Polozov would fly as well, but for some reasons he did not fly. Russian media did not elucidate the funeral ceremony of the Russian general that died in "MI-8" helicopter. The black box was not opened. And nobody still knows anything about that. Awhile ago of this bitter news, our family lost Habil Abishov, the driver of chairman of Organizing Committee, on 1 November 1991. He was shot by Garo, the inspector at the fire station, in front of the eyes of Russian soldiers while driving through Askaran. Habil's aunt Matan who was together with him in the military vehicle died as a result of gunshot wound. Though Habil was taken to the Central Hospital in Aghdam, it was impossible to rescue his life. His father brought his dead body to Khojaly. On that day, the road taking to Askaran castle was blocked. Since then, Khojaly lost its overland conntection completely. The only hope was air way. We deafened because of the plane's sound which were flying every day. The number of the planes "YAK-40" fyling 30 times a day between Erevan and Khankandy from 1990 to June 1991 was reduced to 4-5. The number of the helicopters belonging to the troops of Russian Ministry of Internal Affairs was reduced as well. On August, the flight of the planes from Erevan to Khankandy was completely stopped".

Warm breath of autumn was felt. The construction was going on in Khojaly at Chingil hill near the Ilisu River. The workers of the Mechanized Mobile group No. 23 were building houses on that area. The aim of these engineers to come to Khojaly from Aghdam every day was to build houses for the new arrivals. Again on one of such days of autumn while reviewing the foundation of the houses, these engineers were shot with machine-gun by Armenians who were going to Ballija in "VAZ" car. One of the bullets took away the life of the director of that insitition Tahir Maharramov. On November 1991, Armenians took Khojaly resident M.Shanmammadov's 11-years old son and 60 sheep. To rescue the child from hostage, our people took two Armenians hostage. After seven days, the operating officer of the Criminal Investigation Department of the Police Office of Khojaly Airport of Interior Transport Department of Azerbaijan Republic K. Mammadov negotiated with Armenians and freed the child, but was kept as hostage instead of child, until the two Armenians would be freed.

While "Helsinki Sonamat" (Helsinki news) newspaper wrote about Khojaly bloodsed on 27 February 1992, our local TV channel "AzTV" announced that only 2 people were killed.

Under the instructions of the head of the Organizing Committee V. Polyanochki, there members of Komsomol Committee who came from Baku, the second secretary of Askaran Provincial Party Committee Alakbar Mikayilov, the former head of executive of Khojaly Elman Mammadov, the official of Khojaly Police Department, lieutenant Tahir Valiyev, third high-ranked officers of Interior Forces of the Ministry of Internal Affairs, the inspector on work with juvenile of Khojaly Police Department Kamil Mammadov should go to the Askaran Party Committee and take hostage the general secretary on 7 September 1990. They entered to the building and came to the secretary. When they asked the secre-

tary whether the general secretary was in his office, she removed her hand from the window and shaked. At this moment, Armenians armed with axe, fork and hook entered the office and attacked them. According to Kamil Mammadov, Armeians tore their clothes and wounded them. We saved our life only after the intervention of Askaran police employees who arrived there after 10-15 minute. We returned to the headquarters of Internal Forces of the Ministry of Internal Affairs of Soviet Union in distress. The colonel Ivanov was drunk. While the former head of executive of Khojaly E.Mammadov said that you were instructed to guard us, he replied indifferently: "Today is my rest-day; please do not disturb me." After that, we went home.

"On 25 September at around 10 o'clock the bus with model "GAZ-53", state number 75-33 AQO, which was taking the builders to Khojaly, and cars caravan was stoned in the center of Askaran. The driver who was wounded from the head lost his consciousness and the bus turned over. As a result 16 passengers got different injure. The workers of Khojaly police deparment and the drivers of the cars caravan rescued the injured people. They were rendered first aid at the Aghdam Central Hospital and the condition of 6 people among the injured and especially driver Hasan Hasanov was very serious."

On 24 March, according to the deputy chief of Shusha Department of Internal Affairs, and militia major Eldaniz Guliyev, the lane road from Khankandy to the city was shot. Two soldiers of the National Army were missed in this battle lasted for 2 hours. Every day, different planes were landing to the airport in Khojaly. Not tolerating the injustice against Azerbaijanis living in Armenian settlements, Khojaly inhabitants, especially the youth, were throwing stones at the cars on the high way. Our cars were also stoned in Askaran, Khankandy. One day, the soldiers of the infantry regiment 366 in Khankandy beat unmercifully the men, women and children on the high way passing through Khojaly, and injured them. One of them was the director of post office Teymur Mammadov. On 28 April 1991, a group of Armenians attacked the watchmen of the Silk factory in Khojaly.

Fuzuli Rustamov was held in the Preliminary Detention Cell in Khankandy for 15 days on the basis of "fair decision" of Russian soldiers as he prevented the sabotage of Armenians.

Marshal Shaposhnikov and his helpers did not want to confess that the infantry regiment 366 in Khankandy was sold to Armenians. Finally, after the removal of mojority of soldiers and officers of the regiment to Georgia, the deputy commander of Transcaucasian military soldiers, General-lieutenant Sufiyan Bahayi said the facts provind the hypocrisy of the Russian soldiers. While explaining the situation on the eve of removal of the regiment 366 from Khankandy, the General said the followings:

- The regiment commander, Lieutenant-Colonel Yuri Zarvigorov was given an order, but he acted against it. As a result of Zarvigarov's arbitrariness, one of the paratroopers was killed by Armenians. The the second battalion commander Seyran Ohanyan handed military supplies, as well as the Russian Heavy Infantry Transporter BMP-17, and 4 anti-aircract device to Armenians. He later noted that 54 Armenian officers and soldiers served at the regiment 366 had run away. Armenians took hostage 10 high-ranked Russian officers in Armenia in order to get the guns and military supplies.

On 26 September 1991, two workers of Khojaly Department of Internal Affairs Natig Ahmadov and Ali Valiyev were killed savagely by the Armenian bands in car "Jugili" model 06 while coming from Aghdam to Khocaly near Askaran castle early in the morning. They were honored with title of National Hero of Azerbaijan after their death. A rumor was spread in the village that the presidents of Russia, Kazakhstan and Azerbaijan will visit Daghlig-Garabagh. People were ready to go to airport and tell them whatever was in their heart. On 21 October 1991, a plane was seen in the sky. That plane landed in Khojaly. Boris Yeltsin, the President of Russia, and Nursultan Nazarbayev, the President of Kazakhstan, came out of the plane "YAK-40". They were met by the competent representatives of Daghlig-Garabagh and the Armenian women in national clothes. Later,

the presidents of Russia and Kazakhstan went to Khankandy in the private car of B.Yeltsin accompanied by the officials of the Internal Forces of the Ministry of Internal Affairs of Soviet Union, State Security Committee of Soviet Union. After half an hour, the President of Azerbaijan Republic landed in Khojaly airport with "YAK-40" plane. He went to Khankandy with BTR (armoured vehicle). The meeting with Azebaijanis was canceled; Azerbaijanis were not allowed to go to Khojaly airport. The associate of AzTV Nadejda Ismayilova, the correspondent of newspaper "Zaman" publishing in Istanbul Yilmaz Polad and other journalist went Khankandy through the cornfield on foot. Later we watched on TV that N.Ismayilova was abused, and Y.Polad was beaten. Vagif Yusif oglu Beybudov died as a result of gunshot he received while standing on guard at 22:30 on 8 October 1991. Vagif recently married. He did not have child.

In 1990, Khojaly gained the status of region and city. Those who were exiled from Armenia and Fargana city of Uzbekistan settled in Khojaly. They lived in schools and cultural facilities. The refugees moving to Khojaly from the city and villages of Daghlig-Garabagh were returned to Armenia unde the instruction of the admistration. I remember well that they were crying while they were forced to return to Armenia. They did not want to go. They were banished from their motherland on cold December days with few clothes. In this panic, 217 Azerbaijanis were killed by Armenians. Khojaly was developing and construction works were increased. In such a period, the military equipment and supplies were transported to Khankandy by air and road. The city was fired from "Grad", "Alazan" machines, the houses were destroyed, and people were killed every day. During such times, the associates of the Organizing Committee - Colonel Muradov and Colonel Seyran were caming to Khojaly with suitcase, and paid money to the people for the damages on house, cattle, in order to prevent them to complain. The aids were sent to Khojaly and the villages of Daghlig-Garabagh from Azerbaijan. These were household things, dishes, carpet and so on. Why did local people need these things, if they had all such thing at home? Instead of such aid, it would be better to defend Khojaly. Not the constrion or aid.

They once left Khojaly. Khojaly was left with its own problems. In such a time, on 29 December 1991, we heard that journalists came from Baku. They were taken to the office of Khojaly Executive Government from Khojaly airport by vehicle of soldiers of self-defence battalion. People poured their anger on journalists, as they were hepoless and were living in blockade. They abused AzTV. They asked: "What are you going to shot? What is it good for us?" The current situation, people's life were such hard in Khojaly that they did not have an opportunity to meet the guests properly. There was food insufficient in the city, it was almost finished. The director of finance department Sahib Aliyev was obliged to invite journalists - operator Vagif Babayev, late producer Adil Asadov, commendator of "News" program in AzTV channel Gulu Maharramli - to his home. Those journalists stayed in Khojaly for 10 days. They made reportage about Khojaly. Unfortunately, only very little part of that reportage was broadcasted on TV. For some reasons, many things were not broadcasted.

From the information given by the employee of criminal investigation department of Khojaly airport Kamil Mammadov: "I witnessed many interesting things, arrival of the competent representatives in the airport. The plane with the chairman of the Supreme Soviet of Baku Tamerlan Garayev, the deputy Faig Bakhshaliyev, Araz Alizadeh, the deputy attorney general of republic Murad Babayev in it landed in Khojaly on October 1991. They should go to Khankandy. Unfortunately, the associates of internal forces of the Ministry of Internal Affairs of the Soviet Union left Khojaly as their period had finished. Tamerlan Garayev phoned to some places. However, neither the associates of the Ministry of Internal Affairs of the Soviet Union nor the associates of Organizing Committee met them. They were even not provided with BTR to go to Khankandy themselves. Though they waited for 4 hours at the airport, nothing changed. At last, they were obliged to go to Aghdam. After resignation of the chairman of the Organizing Committee V. Polyanichko, the chairman of Aghdam Organizing Committee Zulfu Hajiyev was appointed to this position. I remember it very well.

A wagon of flour and six wagons of fuel were sent to Khojaly vie railways in order to send it to Khankandy. Angry Khojaly people who were suffering from food and fuel deficit, together with railway workers who were led by Popular Front Chairman Rovshan Hasanov headed back the wagons and did not let the wagons to go to Khankandy. They dismantled the rails in Hasanabad railway, and sent these wagons to Aghdam in night. After several days, these wagons were sent from Aghdam to be sent to Khankandy. People in Khojaly were suffering as there was not flour in the bakery. In such a time, Popular Front Chairman Rovshan Hasanov opened the wagons and took three tons of flour and sent it to the mill. Later inspector came from Ganja to hold investigation and a criminal case had been raised. Soon, the soldiers of the USSR MIA came with truncheons, and beat and abused Khojaly people who protested. Unfortunately, the chairman of Aghdam Organizing Committee Zulfu Hajiyev was indifferent to this situation as well. As it was impossible to send those wagons to Khankandy through Khojaly, they were sent to Askaran.

Already on December, a group of people from Khojaly were flowing to the airport in order to fly to Aghdam. However, not all of them had occasion to get on that helicopter. In such days, we heard that journalists came to Khojaly. "Why did not they broadcast all what they shot here?" my fellow villagers asked this question very often. Let's see what Gulu Maharramli's answer to this question: "All that were shot for AZTV news were broadcasted. I also gave the tapes that I had to AZTV, and they were also broadcasted. It is impossible to store the tapes completely, they are destroyed after keeping them at the archive for several period. As these tapes have silver in the composition, they are not stored for a long period. Maybe if they search those tapes, they may find. Those tapes which were taken for the news were not destroyed knowingly. This is a rule." Gulu Maharramli and those who came with him were obliged to stay in Khojaly for 10 days. They could not return to Baku. It was possible to embark these journalists to the helicopter with help of the volunteers. Most of Khojaly people

fought till last drop of blood and became martyrs. The last helicopter came to Khojaly on 13 February 1992 and took out approximately 300 people. Next morning, the General Colonel Pamrukiyev had prohitied the flight of helicopters. Victor Shevchiyenko "Sovetski Voin" (Soviet War), 26 May 8. "525 Newspaper". After the flight of last helicopter, there was the silence of death in the village. When people knew that no helicopter would come, they lost their last hope. The silence of death was more terrifying in the evenings. Those who had little fuel in the tank thanked God. There was not an opportunity to go to Katik forest to take woodpile, and gas lines were bombed in Noraguh. People were losing their hopes day by day.

Being surrounded by the Armenian settlements, our village was fired, our homes were destroyed, and our peoplewere killed every day. Though "Khojaly Voice", "Garabagh" newspapers were writing about this, though these events were elucidated in the press of Azerbaijan, it did not give any results.

Nobody wanted to see district police officer Rafig in our village. Every time when he came to our village, he used to inspect all the yards and if he found any timber, he used to make statement, or he used to arrest those who were playing prank. Every time when I grandmother saw him, she grumbled and said: "Ah, again this red-hat came. Whose home he will destroy now?" Years passed, an attorney was appointed to Khojaly. Senior Lieutenant Tahir Valiyev used to walk in the village and stood on the guard. The Garabagh events happened. On May 1991, Khojaly mlitia department was established. 58 people were hired to Khojaly Division of Internal Affairs which had only one attorney. Before they worked in two wagons, later a new building was constructed for them. I should remind that before this division was under subordination of Askaran Department of Internal Affairs. So, when the Garabagh conflict arose, Khojaly people faced with many difficulties. They could not buy weapon and military supplies. There were shortcomings in the technical communication. 5 June 1991 is the date of establishment of Khojaly militia. The construction of two-storeyed building with 52 rooms for Khojaly militia

division was completed. On 5 July 1991, the Minister of Internal Affairs of Azerbaijan Mahammad Asadov and the chief of Aghdam Polis Department Islah Pashayev came to Khojaly. Khojaly people had already lost their patience. People gathered in front of the building moved toward the Minister. The minister stopped. Though chief of Khojaly Polis Division tried to calm people down, the tension continued. Though the Minister M.Asadov and I. Pashayev get on the velicopter, people were continuing to throw stones to the helicopter. The communication unit was given into exploitation; new maintenance office was established in Khojaly. The capacity of the Automatic Telephone Station (ATS) with 50 subscribers reached to 200. Interurban commutator M-60 was installed. It was possible to connect with Aghdam, Shusha and Baku through telephone lines 6-23-72 in Khojaly. The girls working at this station were happy as they helped to Khojaly. It is already 22 years that these telephone lines are slient. Some of the girls working in this station died on that day. Gulbahar will never see her spring; Sevinc will never have joy in her eyes. Gulshan could not reach to Aghdam while running bearfoot from Khojaly that night. The director of the telephone unit Javid Aliyev lost his father Alakbar on that night. This telephone number is already 22 years that are only in memories. That night, these lines did not stop and cried for help.

Student groups were coming to Khojaly from all regions of Azerbaijan to carry out construction works. One of them was student group named by Fuad Babayev from the Azerbaijan Construction Institute. They came to Khojaly on 7 July, and started work on next day. Some of them worked at the hospital under construction and other group was working in coating and renovation works of the building of infectious diseases. The member of the group easily found contact with the builders from Naftalan, Ganja.

In student and construction headquarters, there was a student's biography hanged under the picture of F.Babayev. Village people, especially 86 years-old Mahammad Abbasov used to visit these students very often, and talk with them. They were proud of working in Khojaly. They said: "In this way, we hope the

martyr Fuad Babayev would rest in peace." The summer holidays finished. The group members did not want to leave Khojaly. "We will do much work" - they said. Those days, the yough visiting Khojaly had joy and love of life. Khojaly was built by all Azebaijan.

It was end of hot August. 2 or 3 days had left for the opening of new school. Being obliged to live under fire every day, village people almost forgot about the opening of the school. On 28 August at around 3 o'clock at night, the city was fired from missile. The city was fired from Mehdikand, Noragul and Askaran direction. Machine-guns, automatic machines were firing. Village people who woke up suddenly from this noice did not know where to run. Women, children and elders hid in the basement and waited when this firing would be finished. Those who were on guard were shotting as well. Though nobody died on that night, the main gas line of the city was destroyed, the new school, some public buildings and houses were damaged. The missile that felt to the yard of aunt Surayya destroyed all the household things. But aunt Surayya did not know that even worse tragedy was waiting for her. Her son who was on post died as a result of shot on 8 October. Aunt Surayya could not be glad for her son much. Every morning, Khojaly people woke up with cry of aunt Surayya. On next day, 29 August, Khojaly people together with the builders from all regions held a meeting. At the meeting, they demanded to defend Khojaly, to carry out the military operation in the villages where Armenians lived, to cancel the use of machines like "Grad" and "Alazan". They finished their meeting by saying that they would leave the city if their requirements were not realized. The chairman of Khojaly city council Elman Mammadov also participated at the meeting. It is pity that these requirements which were addressed to the commandant's office and the Ministry of Internal Affairs of Republic remained unanswered. In the opening of the new building of Khojaly police department, the Ministry of Internal Affairs Mahammad Asadov said that he was very disappointed with the former head of executive for the words said to his address.

It was 4 o'clock evening of 10 September. Khojaly was again fired from all sides. One of those missiles felt to the yard of newly married Muradov Zahid Latif oglu. His 17- years old brother Mahir Muradov was seriously wounded. There was military range in the Bozdag near Noragul village which was not far from Khojaly. Russian soldiers did nothing to stop Armenians while Khojaly was fired by Alazan machines for hours. The situation was worsed day by day. Inspite of strengthening the defence of the village, people were busy with construction works. It is pity that the military commandant's office did not take any measures to prevent incessant firing of city from Armenian settlements, even though the commandant's office was informed about this. However, if any Azerbaijani threw a stone to the car belonging to Armenian, the soldiers of the regiment 366 in Khankandy would came to that place and beat women and children. Though hundreds of telegrams were sent to the President of Republic, and certain bodies about this issue, all of them remained unanswered.

The plane "YAK-40" were flying from Khankandy to Erevan 28-30 times a day. There was only one trip to Baku. Sometimes, even this trip was canceled. Boxes of food were transported from Khankandy to Erevan in these trips. Every day, soldiers and Azerbaijani militia workers controlled the passengers and their loads. I shall note that the chief of the airport was Armenian. Nobody knew what was transported from Khankandy to Erevan. Local people were suffering from the lack of food, while the boxes of food were transported to Erevan. The soldiers of regiment 366 were transporting military supplies and equipment to Khankandy by road. Contrary to this, Azerbaijanis were controlled in post while passing to Daghlig Garabagh.

The construction works in Khojaly were developing quickly. Social facilities, cultural offices, public and catering establishments, the branch of Aghdam vocational school and music school were opened. The branch of Shusha deposit bank, social insurance department, gas office, public transport office, agro-industrial union, motor depot, urban consumer society, welfare facilities were opened and given into exploitation. Azerbaijanis who were dismissed from the silk factory in Khankandy worked at the weaving factory. I still remember it was the beginning of summer.

The President of Azerbaijan Republic Ayaz Mutallibov who came to Khojaly met with people at this factory and said that we were the occupant of this land, not Armenians. Armenians were guest. Khojaly people applauded his speech.

1991, Novruz holidays. However, nobody felt the joy of this holiday. Every day, the armoured equipment was transported through Khojaly. Russian soldiers were going to the villages where Armenians lived, and local people deafened because of sound of vehicles. People were in panic. They did not want to work. All they were longing for those days when sound of wedding vehicles were heard. Now, only military vehicles were passing through these roads. People often said: "Volski was dismissed, Polyanichko came. What has changed? We live under the fire every day".

The roads were dangerous, people were fired in front of Russian soldiers; many people died on the mine roads. The dowry of our girls moving from Daghlig-Garabagh to other regions and cities of Azerbaijan was transported with BTR, and the brides were moving with the helicopter. The aunt Elmira, whose husband was police officer, when brought a bride for her son, tied red tape to the helicopter and said jokingly: "I brought a bride for my son by helicopter". But aunt Elmira did not know that after some years, his son Rovshan would go to Russia to earn money for taking care of his 4 sons and would be killed in Stavropol. That day, aunt Elmira buried her son...

Khojaly had been blockaded for several months. Being surrounded by Khankandy, Askaran, Mehdikand, Dashbulag, Nakhchivani, Hasanabad, Dahraz villages, the city's last hope was airline. As Khojaly was in blockade for 5 months, food, bread, flour, fuel were transported by airline. The former Minister of Justice Alisahib Orujov, who came to Khojaly in one of such days, was surrounded by people. People whose patient gave away told the Minister: "We do not need bread, give us weapon, we will protect ourselves". Nazila Salimova, who was killed in the genocide, stepped forward and furiously told the Minister: "One day, Armenians will kill us in this valley. Then, who will answer for this?" The Minister was not happy with her words. He got angry.

7 passenger helicopters were shot while flying to Khojaly and Shusha. People were transported by helicopters together with food, construction materials. The bakery did not work for weeks, as the gas line was exploded by Armenian soldiers. Many of the pilots operating the helicopter refused to fly to Khojaly. On one side the construction works were developing, on other side, Armenians were provided with weapons. What is sense to build buildings, if you do not protect the land? While speaking with chief architect of Khojaly Shahlar Hasanov, he told us that some of these buildings were unfit. They were not built for one or two years...

From information given by Kamil Mammadov:

- I remember well enough that four members of the organization established in Moscow - Arkad Gaydar, his son General-Major Teymur Arkadi, Professor Nyukin Nikitin, his wife Professor Natasha Nikitina, professor Suzor went to meet with Armenians on 28 April 1991. We phoned the Central Committee and asked them whether they know about that meeting or not. It became apparent that they organized that meeting without permission. We sent back the plane "YAK-40". They flied to Minvod from Moscow, and later from Minvod to Kkankandy. One day, helicopter "MI-8" landed on airport. We asked pilots why they came. Pilots were Armenians by nationality. There were three pilots. We learnt that the helicopter belonged to Rostov region. After inspection we found out that the helicopter does not belong to Rostov region. Together with chief of airport Alif Hajiyev we did not let helicopter to fly. We told crew to go to Rostov and bring the document proving that this helicopter belongs to them. They went and did not return. And we presented that helicopter to Yevlakh airport. Sometimes, about 33 flights were made from Khojaly airport to Khankandy every day. On spring of 1990 year, Omons occupied the airport. We were able to reduce the number of trips from Khankandy to Erevan to 4-5. Erevan-Khankandy trips were stopped completely after the members of Ministry of Internal Affairs of the Soviet Union left airport to Khankandy. We did not even let planes to take food for students in Khankandy.

Addition: Armenian trait

...The sun was set. News was spread that Armenians burnt Arshads. Neighbors thronged out and gathered on the bridge of the uncle Karim. Everybody was upset. We, children, were afraid. We stood closer to our grandmothers because of fear. Later we saw the first chairman of collective farm of Khojaly the uncle Bashir's sons who lived in Khankandy were coming toward us. They were returning to their lands. Rafil, Rasul and Rza came closer to the people. Their color turned white. This event happened on 3 July 1967. They said anxiously that they witnessed how Armenians burnt Arshads by pouring petrol over them. They could not forget their cry and shout. While the school director of Amirallah village of Martuni region Arshad Dashdamir oglu Mammadov, Zohrab Mammadov, as well as foreman Alamshah Mustafayev were leaving the court, uncontrolled Armenians poured petrol over them and burnt, after that, they cut their heads and played football with their heads.

After that event, Azerbaijanis living in Khankandy hid in fear. Nobody dared to meet with uncontrollable Armenians. They became so ruthless that they were able to kill that they met on their way. On those days, Azerbaijanis did nothing but cry. Benik whose son was killed pulled out 12 gold teeth of Arshad Mammadov. I should remind that there were 41 village of Khochavand. Armenians lived in 36 of these villages, and Azerbaijanis lived only in 5 villages. Later it was found out that Armenian child was killed by his relative and his dead body was intentionally thrown to Amirahlar village where Azerbaijanis lived. When the truth came out, the child's father was sentenced to death and the one who killed the child was sentenced to chastisement. It is pity that later Benik was seen dancing at the wedding in Martuni. Armenians were and will be insincere. On the basis of false verdicts, Arshad Mammadov was sentenced for 11 years of imprisonment; other two people were justified and set free at the court. However, Armenians did such horrible tragedy in front of the building of the Department of Internal Affairs in Khankandy. Azerbaijanis living in Daghlig-Garabagh were

shakened from this event. That night, I could not sleep as well. I heard the cry of the burnt people. I stood up and went to sleep together with my grandmother. She embraced me and said: "God will punish them; they always bore malice to us". My grandmother died early. Her grave was destroyed by Armenians. Her grandsons - Etibar, Habil and Mobil were killed by Armenians in Garabagh war. Maybe, my grandmother's idle spirit is still crying blood. How could she know that the sons' of uncle Bashir would be banished from their home in Khankandy which they built with hard? His elder son Rafil would die in car crash. Rza would come to Khojaly, and second time would leave his home and run to forest where he would die as a result of genocide. His wife would be taken hostage. I witnessed this tragedy in 1992 in Khojaly during the genocide.

The militiamen did not prevent Armenians from their actions, but created an opportunity for them. We, Azerbaijanis, climbed trees nearby. We were afraid of going to our homes. Uncle Bashir's sons lived in Yal district of Khankandy. They went to live with their relatives in Khankandy. There was not Azerbaijani in the city. After this event, many competent officials who were engaged in this event were punished. Only after that people were quiet and lived without fear in Khankandy. Till 13 February 1988.

... 16200 Azebaijanis were turned out from their home in Khankandy on 18 September 1988. I still remember how they moved through Khojaly. Kamila Abishova with her three children of tender age came to Khojaly from Khankandy. That event was like this. At the meeting in Khankandy, a mass of people got news, rather rumor, that Armenians were beaten on the high way in Khojaly. That mass began to move toward Khojaly. V. Uzlyan wrote about this event in the newspaper "Veteran" (No 48): "The meeting began. An hour passed. Then rumor was spread that Armenians were beaten near Khankandy. The uncontrolled mass moved to Khojaly. Though that day was the opening of a new school, people were despondence. The cars were stoned on the roads, and then Azerbaijanis were unfairly beaten by the Russian every day, and all these made

people to lose their hope. That day was Rasim and Sadiga's wedding in Khojaly. In the afternoon, people got news that Armenians were coming to Khojaly from airport direction to attack the village. Everybody was in panic. Only few people had a rifle, and taking their guns they went to meet with Armenians. Armenians were burning fences and haystacks. Russian army came to village only after two hours, and instead of stopping Armenians, they created an opportunity to strain the conflict. People were able to hide the bride. Instead of punishing Armenians who attacked the village, Russian soldiers arrested uncle Bakhish, Adil Khudayarov, Kamil Mammadov and Isa Aslanov. Armenians burnt the houses of Azebaijanis lived in Khankandy, destroyed their household things, and beat Azerbaijanis till their death. The medical teacher at Khankandy Pedagogical Institute Nizami GAsimov were beaten so much that it was hard to recognize him. Soon after that Nizami Gasimov died. We, Khojaly people, will never forget that day. On next day, we went to high way to hold a meeting to prevent the Armenians tyranny. The then Prime Minister of the Republic Hasan Hasanov came there and promised us that they would send buses to take us from there. And at that moment people asked him: "Then, why do we need you? Why should we leave our lands?"

Unrestrained Armenian bands attacked the houses of Azerbaijanis lived in Khankandy and beat them savagely. Two of beaten Azerbaijanis died, six of them were wounded seriously. They were also brutal to Azerbaijanis living in the territory of Shusha bus station. Houses in Tebosyan Street, Yal district, Sabir Street were burnt. From Nina Garakhanova who worked as operator at the investigation center of Aghdam: "It is very hard for me to speak about those events. Our houses were burnt in front of our eyes. When Daghlig-Garabagh conflict began, I was contacted with all regions and villages of Daghlig-Garabagh. The competent bodies were receiving information about the events. We were working with paroles. Every place had its own parole. The code of Aghdam Executive Government's code was 8, Khojaly's code was 90, the code of investigaton cen-

ter was 20, the code of Garadaghly village of Khojavand was 27, and code of Chamanly village of Aghdam was 28 and so on. I used to go work at 9 o'clock in the morning every day. I informed the Office of President, the Ministry of Defence, and the Ministry of Internal Affairs about the hard condition of Azerbaijanis living in Daghlig-Garadagh. I got same answer from all whom I called. "Be patient, we will help you, wait for helicopter." On 12 November 1991, Jamilli, Tusalakatin, on 19 November Akhullu Khojavand villages were occupied. Thus, the villages were being occupied one after another, but nobody helped. I can not express the situation in Khojaly by words. I informed several bodies about the situation every day from morning till 5 o'clock since the beginning of February. I mainly communicated with Garabagh Committee for Aid in Ganja. I begged them to send helicopters to Khojaly as the situation was very bad there. They told me to wait; they would send a helicopter to Khojaly. It was 5 o'clock, it was dark, and they told that they would send a helicopter. They lay us every day. One day I hopelessly called Aghdam Police Department. I asked them to inform the competent bodies to help to Khojaly. After half an hour, I phoned them to know what the results were. They told me: "What is the rush? We will inform them." Thus, Khojaly agonised, but Aghdam was sleeping. No matter whom I called, I received same answer: "wat, there will be a helicopter, we will help you" I still remember that there was a demonstation at the square in Aghdam in 1990. The chairman of Garabagh Organizing Committee V. Polyanichko was there. I asked him in the Russian language: "When this will end?" Tall and big Polyanichko gently put his hand on my shoulder and said: "All will be good". He gave same answer to majority of people who asked him about this. Nothing went well in the period of Arkadi Volski, and Victor Palyanichko. I will never forget that. Two hours before Khojaly tragedy happened, the competent representative of the Office of President Musa Musayev made a speech. The wounded people who came to Aghdam through the forest were accommodated at the Central Hospital. I went to see Khojaly people in the 1 building of

the Aghdam Central Hospital. Suddenly I heard that the former chairman of the Supreme Soviet Tamerlan Garayev came. When he was on the middle of the corridor, people cried: "You and those like you put us in this situation. Go away from here!" Tamerlan Garayev and two men who came with him turned and left that area."...

... From 28 January 1992 to the day of the genocide only one helicopter "MI-26" flied to Khojaly. On 13 February 1992, more than 300 civilians were taken out from Khojaly. Though we asked for helicopter many times, the commander of military helicopter squadron of CIS Zolotukhin refused to send helicopter to Khojaly on the basis of prohibition made by Caucasian Military Unit. The former head architect of Khojaly said: "It was October 1990. The first deputy of the Prime Minister Zulfu Hajiyev appointed me to this position. I came to Khojaly. I met with the former head of executive Elman Mammadov. Then while buying ticket in Khojaly airport, Armenians surrounded me and wanted to take me. But militiamen of Khojaly airport helped me. Armenians could not realize their attack. I bought ticket and went to the plane."The plane was late for an hour. While we were waiting, the chairman of Organizing Committee Victor Polyanichko came. He was flying to Baku as well. He called one Armenian working in the airport and told him: "Tell to your people that there is nothing to worry about. Everything is fine. Do your business." Several months passed. Khojaly airport was given to the control of Azerbaijanis. It is interesting that while people were complaining to Polyanichko that Armenians threw stones to cars, burnt the villages, he, in his turn, said: "Go and do the same". After Khojaly events, the chairman of Azerbaijan Popular Front in Aghdam Allahverdi Baghirov was able to free 1117 people from hostage, and got the body of 370 people. This happened three days after the ceasefire. This was done on the basis of negotiation between the head of Milia Department of Askaran Balasanyan Vitalik and Allahverdi Baghirov. Up today, 51 officers and soldiers who realized the Khojaly Genocide are not involved to the crime. They are not investigated by Interpol.

LIST OF OFFICERS AND WARRANT OFFICERS OF INFANTRY REGIMENT 366, WHO TOOK PLACE IN THE MASSACRE TOWARDS THE PEOPLE OF KHOJALY:

1. ZarvigorovYuri Yurievich- born in Lugovaya station of Jambul province of Kazakhstan, commander of infantry regiment 366, colonel;
2. Chitchiyan Valeri Isaakovich - deputy chief of headquarter of the 1st battalion of infantry regiment 366, major;
3. Ayriyan Vachagan Grigoryevich - chief intelligence of the regiment, major;
4. Ohanyan Seyran Mushegovich - commander of the 2ndbattalion of the regiment, major;
5. Arutyunov Aleksandr Aleksandrovich-deputy commander of the 2ndbattalion, major;
6.Akopyan Nerses Grantovich - commander of the 2nd company of the 1st battalion, senior lieutenant;
7. Arutunyan Vladsilav Vladimirovich - commander of the 2nd battalion, captain.
8. Baylaryan Armen Volodiyevich - technician of the 1st company, warrant officer;
9. AyrapetyanVachik Gurgenovich - sergeant of the 3rd company;
10. MirzoyanVachik Granovich - sergeant of the 4th company;
11. Shikhanyan Andrey Artyushevich - organization commander of the 1st battalion;
12. Khachaturyan - sergeant of the 6th company;
13. Abramyan V.V - senior technicianof the 2nd battalion, warrant officer;
14. Baylaryan Sergey Yurikovich-platoon commander of the 2nd battalion, warrant officer;

15. Danilyan Armen Barinovich - sergeant of the 7th company;
16. Avanesyan - senior technician of the 2ndbattalion;
17. Zakharyan - commander of the anti-aircraft platoon, warrant officer;
18. BogdarasyanValeriy - sergeant of tank company;
19. Kisabayyan Grigoriy Akopovich - platoon commander at the communication company; warrant officer;
20. Arustamyan - senior technician in communication;
21. Amelyan Garik - chief of canteen, warrant officer;
22. Avanesyan Robik - chief of food depot, warrant officer;
23. Arutunyan Kamo Ravaelovich - platoon commander in repair company, warrant officer;
24. Musaelyan - platoon commander in repair company;
25. Sarkisyan Alexander - senior technician in repair company, warrant officer;
26. Osipov Yuriy-chief of missile artillery store;
27. SimonyanValeriy - sergeant of material provision company;
28.Petrosyan Ashot - chief of secret unit, warrant officer;
29. Nabokiy Yergeniy - commander of the 3rd battalion, major (his wife is armenian);
30. Lixodey Igor Ivanovich-commander of artillery division, captain;
31. Miroshnichenko Igor - commander of material provision company, senior lieutenant;
32. Kuznetsov Andrey - commander of chemical defence company, lieutenant;
34. Gardash Victor - commander of tank company, senior lieutenant;
35. Balyazin - platoon commander in tank company, lieutenant;
36. Mirheydarov - commander of the 7th company of the 3rd battalion;
37. Fotimski - commander of the 3rd company of the 2nd battalion;
38. Bugayenko - commander of the 3rd platoon of the 4thcompany of the 2nd battalion;
39. Potapov - commander of the 4th company of the 2nd battalion, captain;

40. Krut - commander of the 6th company of the 2nd battalion, captain;
41. Javintsev - commander of the 4th company of the 2nd battalion, lieutenant;
42. Dobranski - commander of the intelligence platoon of the 4th company of the 2nd battalion, lieutenant;
43. Bobolev - chief of headquarter of the 2ndbattalion, captain;
44. Minin-deputy commander of the 2nd battalion, captain;
45. Tevosyan - commander of the 5th company of the 2ndbattalion, captain;
46. Bogachev - 3rd battalion officer, senior lieutenant;
47. Kurchatov - 3rd battalion officer, senior lieutenant;
48. Maftullin - 3rd battalion officer, senior lieutenant;
49. Kuzmanovich - 3rd battalion officer, senior lieutenant;
50. Ivanov - 3rd battalion officer, captain;
51. Matveyev - commander of the artillery division of the 3rd battalion, captain.

Information given by Khojaly Investigative Team

"On the basis of the soldiers' statement of the regiment 366 - Y.N. Lyakovich, A.A. Bondaryev, I.A. Yurkov - it was defined that the officers of the regiment Mirkhaydarov, Bogachov, Kurchatov, Maftullin participated in the occupation of Malibayli village with the military equipment. More than 12 PDMs (military vehicles) were sent to night raids. Officers Ohanyan, Ayrapetyan, Plotnikov, Yefimov, Matveyev, Tevosyan participated in the military operations against Azerbaijanis. It was impossible to gather wide and comprehensive information about the officers, soldiers of regiment 366 and to make them answer for the crimes they did, as they all were outside the republic. So, it is necessary take measures for their judgement by the international organizations for their deeds against Khojaly people. As the genocide is againt the laws of humanity, they are judged by the decisions of the international organizations. According to the Article 2 of the Convention on "Prevention and Punishment of the Crime of Genocide" 260-A

dated on 09.12.1948 by the UN General Assembly, the genocide is the action committed with intent to the partial or complete destroy a national group. According to the Article 10 of Convention, "the conflict on responsibility of genocide of a state may be submitted to the international court by any party of the conflict." Besides, the International Tribunal established by the UN Security Council may accept the information about the crime of genocide committed against Khojaly people."

Journalist who came to Aghdam from different points of the world formed volunteer group to elucidate Khojaly tragedy. They went to Khankandy on 28 February. However, there were neither Azerbaijani nor Turkish journalists among them. I asked the correspondent (unfortunately, I do not remember his name) of "Washington Post", who was in Khojaly before, to go with them. They told me that they are doing this voluntary. They can not ensure the safety of Turks. I could not get information about my relatives on that day. That volunteer group was met by the driver sent by the commander of regiment 366 Zavrugorov at Garaaghaj cemetery in Aghdam and the journalist were taken to Khankandy. Unfortunately, not all the journalists who were there wrote the reality about the genocide. We were in information blockade. In world websites, it was shown that not Azerbaijani but Armenian soldiers were killed. The reporter of "Voice of America" radio-station Thomas Golts who visited Khojaly very often and his wife Hijrati khanum also came. They should go to Khankandy to elucidate this tragedy. However, as Thomas said his wife was afraid and felt bad, so they could not go. Later, when I met with Thomas he told me: "I went to Khankandy through Khojaly. I saw the barbarism committed in the city. There was a shop near the road. Everybody was buying a drink from there. I also bought one and after finishing my works at the hotel, I returned."

There was a historical city in the world. It was destroyed. Not only Thomas, but the objective press institutions wrote the reality about this genocide. Among them, we can note newspapers such as "Times", "Handy Times" and "Izvestiya"

and the radio-station "Voice of America". On thay day 47 journalists came to Azerbaijan from 32 countries of the world. Unfortunately, neither Turkish nor Azerbaijani journalists could prepare report about the tragedy within 3 days. The materials made by Chingiz Mustafayev and others were late. But the worse was that some were buying these materials, some were selling. There was a brisk trade. But, that night people became martyr, a city was destroyed...